

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה למדעי הרוח
תוכנית אמירים

נזכור את כולם?

הנצחת חללי צה"ל וחללי פעולות האיבה בישראל

עבודת סמינר במסגרת הקורס "משפט ואתיקה"

בהנחיית פרופסור אלון הראל

מגישה : נועה כספין - 043553445

31/12/06 ירושלים

תוכן עניינים

עמ' 3	מבוא - הנצחה וזיכרון
עמ' 6	פרק ראשון – קידוש הפולחן : הנצחת הנופלים במערכות ישראל
עמ' 19	פרק שני – חילון הפולחן : הפרטה ופוליטיזציה של השכול וההנצחה
עמ' 29	פרק שלישי – בין קודש לחול : המאבק על הנצחת חללי האיבה והטרור
עמ' 42	סיכום – שינויים בפולחן הנופלים בישראל
עמ' 43	רשימה ביבליוגרפית

מבוא – הנצחה וזיכרון

שיר הרעות מאת חיים גורי נפתח במילים "נזכור את כולם", פתיחה היוצרת תמונה פסטורלית של שוויון ואחוה כלפי הנופלים. אך השורה הבאה משנה מעט את התמונה: "את יפי הבלורית והתואר". לא את כולם מציע השיר לזכור, אלא רק את יפי הבלורית והתואר. גברים, צעירים, לוחמים, אלו הם על פי השיר ה"כולם" שיש לזכור. מה עם הנשים הזקנות, העובדים הזרים, ילדי בית הספר היסודי, האמהות והסטודנטים? מה עם אלפי האזרחים שנהרגו בפעולות טרור ובפיגועי איבה לאורך שנות קיומה של מדינת ישראל? האם אין ציווי לזכור אותם? ההנצחה בחברה הישראלית וזיכרון הנופלים, על אפיוניהם השונים, יעמדו במוקד עבודה זו.

בשנים האחרונות מתנהל במדינת ישראל מאבק ציבורי בנוגע להכרתה של המדינה באחריותה לזכרם ולהנצחתם של אזרחי המדינה שנהרגו במסגרת פעולות טרור ואיבה. בראש המאבק עומדים בני משפחות שיקריהן נהרגו בפיגועי טרור, התובעים מהמדינה להחשיב את חלליהם כחללי מלחמות ישראל, להשוות את זכויותיהם החומריות לאלה של משפחות חללי צה"ל וכן לכלול את חללי הטרור בפעולות ההנצחה והזיכרון שמארגנת המדינה.¹ למאבקן של המשפחות יש תומכים רבים אך גם מתנגדים לא מעטים. מול תביעותיהם של משפחות חללי הטרור עומדים בני משפחות של חללי צה"ל יחד עם גורמים בצבא ואישי ציבור שונים המתנגדים, מסיבות שונות שיפורטו בהמשך, להשוואת מעמדם הסמלי של חללי הטרור לזה של חללי צה"ל. המאבק בין שתי קבוצות אינטרסים אלו הגיע בשנים האחרונות גם לרשויות השיפוט והחקיקה של מדינת ישראל שנאלצו להכריע בין הצדדים ולמעשה לקבוע מחדש את מדיניות ההנצחה בהתייחס לקטגוריית חללים חדשה, זו של נפגעי פעולות האיבה והטרור.

דפוסי הנצחת הנופלים בישראל

עיקר המאבק בין המשפחות סובב סביב נושא ההנצחה והזיכרון ובפרט מתמקד בדמותו של יום הזיכרון, ולא בהיבטים בעלי אופי כלכלי מובהק כמו תקציבי שיקום או פיצויים למשפחות.² מדינת ישראל היא מדינה למודת מלחמות, אסונות צבאיים ופעולות טרור שידעה במהלך שנותיה נפגעים ומתים רבים. במשך השנים התפתחה בה תרבות זיכרון ענפה הכוללת מגוון רחב של אופני הנצחה. בין צורות ההנצחה המקובלות ניתן לציין קריאת שמות יישובים, מחנות

¹ יש לציין שעצם השימוש במושג "חלל" בהקשר להרוגי פעולות האיבה והטרור שנוי במחלוקת והשימוש בו מהווה חלק ממאבק הזכויות של קרובי נפגעי הטרור. בעבודה זו הלכתי בעקבות דו"ח ועדת מלץ המשתמש במושג "חלל" בהקשר לנפגעי טרור.

² החקיקה משווה את ההיבטים הכלכליים בין הנופלים בנסיבות שונות. עיקר התביעות מתמקדות בזיכרון ובהנצחה.

צבאיים, רחובות, בנייני ציבור, מוסדות חינוכיים וכדומה על שמו של נופל או קבוצת נופלים, הקמת מוסדות חינוכיים או סיעודיים, נטיעת גני זיכרון, הענקת מלגה או פרס על שמו של הנופל, קיום תחרויות ספורט, הענקת תרומות, הקמת ספרייה או בית תרבות, הכנסת ספר תורה, ביצוע יצירותיו בקונצרט וקריאת שמו של אדם חי על שם הנפטר.³ דפוסי הנצחה נוספים הם טקסי זיכרון במסגרות משפחתיות, קהילתיות ולאומיות, קביעת ימי זיכרון לאומיים ואישיים, הקמת אנדרטאות וגלעדים לזכר הנופלים, הוצאת חוברות זיכרון, כתיבת טקסטים ספרותיים לזכר הנופלים ובשנים האחרונות גם הקמת אתרי זיכרון באינטרנט.

חיבור זה ידון בעיקר במשמעויות החברתיות והלאומיות של ההנצחה, אך חשוב לציין שיש להנצחה תפקיד פסיכולוגי חשוב בתהליך האבל והשיקום לאחר מותו של אדם קרוב. על פי עמנואל סיון, ההנצחה מועילה לאדם האבל הן בכך שהיא מספקת לו תמיכה חברתית ותחושה של עשייה ושל מעורבות והן בכך שהיא מאפשרת לו התנתקות איטית מהנפטר באמצעות הפיכתו לאובייקט מוחשי (למשל באנדרטה, בספר או בחורשה). ההנצחה מאפשרת השלמה עם הסתלקותו של המת מבלי לטשטש את זכרו.⁴ מטרתו של תהליך ההנצחה להעביר את זכרו של המת למעגל רחב יותר של אנשים וכך להפוך את הזיכרון שלו מזיכרון אישי-משפחתי לזיכרון קולקטיבי.⁵

נופי הזיכרון וטקסי ההנצחה הישראליים עוצבו הן על ידי רשויות ממלכתיות והן על ידי גורמים פרטיים שמקיימים ביניהם מארג יחסים מורכב. החוקרים רות מלקינסון ואליעזר ויצטום מחלקים את ההנצחה לשתי רמות: רמה חברתית-לאומית הכוללת קביעת יום זיכרון לאומי, עריכת טקסים בבתי קברות צבאיים וחוקי המדינה, לעומת הרמה האישית הכוללת דפוסים אישיים יותר של הנצחה.⁶ בפועל נראה שהסוכנים החברתיים השונים המעורבים במעשה ההנצחה, סוכנים פרטיים, קבוצתיים וממסדיים, פועלים לא פעם בשיתוף פעולה ומעצבים יחד את הזיכרון הקולקטיבי בתהליך מודע.⁷ כפי שמצביעה אילנה שמיר במחקרה בנושא נוף האנדרטאות בישראל, היחסים בין הסוכנים השונים והחלק שהם לוקחים בעיצוב הזיכרון השתנו לאורך השנים.⁸

³ עמנואל סיון, *דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון*, תל אביב, 1991, עמ' 128.

⁴ סיון, *שם*, עמ' 127-128.

⁵ *שם*, עמ' 128.

⁶ אליעזר ויצטום, רות מלקינסון, "שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי", בתוך: רות מלקינסון, *שמשון רובין, אליעזר ויצטום (עורכים), שכול והנצחה בחברה הישראלית*, ירושלים, 1993, עמ' 241.

⁷ אילנה שמיר, *הנצחה וזיכרון*, תל אביב, 1996, עמ' 20.

⁸ *שם*, עמ' 21.

שינויים נרטיביים בדפוסי ההנצחה

עבודה זו תתאר ותאבחן שלושה שלבים הנבדלים זה מזה הן מבחינה היסטורית והן מבחינה תמאטית בהנצחת הנופלים במדינת ישראל. ראשית, אשרטט את תהליך הבנייתם של דפוסי ההנצחה, כחלק מפולחן נופלים בעל מטרות לאומיות ספציפיות ובעל מרכיבים סימבוליים וארגוניים מובחנים. ההנצחה תבחן כחלק מפרקטיקה רחבה יותר של דת אזרחית ושל קידוש הלאומיות הישראלית וכחלק מבניית נרטיב לאומי-הרואי. החלק השני של העבודה יבחן תהליכים של פירוק הנרטיב ושל חילון הדת האזרחית ויעסוק בשינויים שעברה החברה הישראלית בהקשר לשכול ולהנצחה במהלך השנים. החלק השלישי יתרכז במאבקם של משפחות האזרחים חללי פעולות האיבה והטרור להנצחת זכר יקיריהם תוך ניסיון לבחון מהו השינוי הנרטיבי שמביא עימו מאבק זה. האם מדובר בחלק מתהליך הפירוק וניתוץ הקדושה של אתוס פולחן הנופלים ומרידה בדת האזרחית או בתהליך של הרחבה, שכתוב ואפילו הבנייה מחודשת של האתוס הקיים?

טענתי היא שבמאבק להנצחת חללי הטרור ניתן אמנם לראות מרכיבים הלקוחים הן מתהליך ההבניה של פולחן הנופלים והן מתהליך פירוקו אך מטרתו הכללית אינה להפחית במעמדו של האתוס או לשלול את יסודותיו הרעיוניים, המבניים והסמליים, כפי שחוששים המתנגדים לשינויים בטקסי יום הזיכרון ובדפוסי ההנצחה, אלא לנסח אותו מחדש בצורה שתהפוך אותו רלבנטי יותר למציאות היומיומית ובכך לחזקו ולאשרר את ערכי היסוד של הדת האזרחית בישראל, שפולחן הנופלים הוא אחד ממרכיביו.

באמצעות ניתוח התבטאויותיהם של אנשי ציבור והורים שכולים, בחינת החקיקה והפסיקה בנושא ועיון במקורות תיאורטיים ובמחקרים העוסקים בהבניית פולחן הנופלים בישראל ופירוקו אבקש לבחון את שלביו השונים של נרטיב פולחן הנופלים ולהוכיח טענה זו.

פרק ראשון

קידוש הפולחן : הנצחת הנופלים במערכות ישראל

המהפכה הציונית עסקה מראשיתה לא רק בשינוי המציאות החומרית של היהודים בארצם החדשה אלא גם השקיעה מחשבה ומשאבים רבים בעיצובה של זהות חדשה, בין השאר באמצעות הבנייה מחודשת של זיכרון העבר ופרשנותו. ההוגים הציוניים והמוסדות החינוכיים תרבותיים של היישוב החדש בארץ ישראל עסקו במרץ רב בכינון הזיכרון הלאומי. גורמי הביטחון וצה"ל בראשם ראו עצמם כבעלי תפקיד מרכזי בחינוך האומה ובעיצוב דמותה. העיסוק במורשת קרב ובהנצחת העבר הקרוב והרחוק עמדו תמיד במרכז פעולתם של גורמי החינוך בצבא.⁹

מרדכי בר-און וחוקרים אחרים טוענים שהציונות חוללה מהפכה ביחסם של היהודים לזיכרון העבר ולמשמעותה של ההיסטוריה, מהפכה שנגעה הן לדרכי שימורו של הזיכרון והן לתכניו. את מקום הדת כמשמרת זיכרון תפסו גורמים אחרים.¹⁰ הציונות החילונית הציעה ל"יהודי החדש" עקרונות ארגון חדשים לזהותו הקולקטיבית ולזיכרון הקיבוצי שלו. את מקומו המרכזי של אלוהים תפס האדם וגאולתו של היחיד נקשרה במעשה הלאומי: קיבוץ גלויות, גאולת הארץ, התיישבות ולחימה. הציונות תפסה את ההיסטוריה כזירת התרחשות עכשווית, או כדברי בר-און "כבמה שעליה מחולל העם במו ידיו את תולדותיו".¹¹

הציונות המודרנית שואבת את השראתה ממספר מיתוסים חברתיים המאופיינים על ידי דימויים של מרטירולוגיה, הקרבה וגבורתם של מעטים מול רבים.¹² אתוס מרטירולוגי ודפוסי פולחן נופלים החלו להתגבש כבר בימי העלייה השנייה והמשיכו להתעצב יחד עם התבססותו של היישוב היהודי בארץ ועם הקמתה של מדינת ישראל.

דת אזרחית

התגבשותם של דפוסי הזיכרון וההנצחה הם חלק ממגמה רחבה יותר של כינון דת אזרחית. את המושג דת אזרחית תבע הפילוסוף ז'אן ז'ק רוסו שטען כי אהבת הרפובליקה היא הדת של

⁹ מרדכי בר און, "לזכור ולהזכיר", בתוך: מתתיהו מייזל, אילנה שמיר (עורכים), *דמוסים של הנצחה*, תל אביב 2000. עמ' 24.

¹⁰ שם, עמ' 30.

¹¹ שם, עמ' 30-31.

¹² ריצטום ומלקינסון, שם. עמ' 232.

הרפובליקה.¹³ אהבת הרפובליקה מאחדת את האזרחים סביב סמלים וחגים, היחס לחוקה, הדגל וההמנון. רוסו טען שאין לכפות דת ואין לאפשר דת ממוסדת מכיוון שזו באה על חשבון הרפובליקה. במהלך שנות השישים של המאה העשרים החלו להשתמש במושג "דת אזרחית" סוציולוגים שונים, הבולט ביניהם הוא הסוציולוג האמריקני בלה¹⁴ שב-1967 בחן את הקשר בין הערכים עליהם מושתתת התרבות האמריקנית החילונית ובין הלאומיות באמריקה.¹⁵

דת אזרחית היא מערכת של משמעויות ושל סמלים בעלת היבט קולקטיבי הכוללת אמונות, פרקטיקות התנהגות ויסודות מבניים וארגוניים. בניגוד לדת מסורתית, מערכת זו אינה מחייבת קיום של ישות אלוהית על-טבעית אלא מעניקה לגיטימציה מקודשת למדינה במקום לאל. במחקר המקיף על דת אזרחית בישראל מציינים החוקרים ליברמן ודון יחיא שלושה תפקידים של הדת האזרחית: איחוד של החברה באמצעות טקסים ומיתוסים משותפים ובאמצעות עיצוב תודעתי של היסטוריה, הווה ויעוד משותפים; הענקת לגיטימציה לסדר החברתי ולמטרות חברתיות; הנעה חברתית באמצעות תגמול יחידים בחברה על מאמציהם למענה.¹⁶

כמו בדת המסורתית גם לדת האזרחית יש ריטואלים קדושים, טקסים ופולחנים. החוקר מעוז עזריהו משתמש במושג פולחני מדינה על מנת להסביר את אופן ההיווצרות של מנהגים שונים, ביניהם טקס יום הזיכרון ודרכים נוספות של הנצחת הנופלים. הפולחנים הלאומיים המודרניים אינם מיועדים לקשר בין האדם לאל אלא בין חברי הקהילה הלאומית לבין גיבוריה וערכיה.¹⁷ הקדושה היא חלק מובנה גם של הפולחן החילוני. פולחן לאומי יכול להיות מוקדש לערך מופשט כמו עצמאות, חירות וגבורה או לגיבורים שמגלמים במעשיהם את הערכים הלאומיים העליונים ומשמשים מופת לפעילות החברתית הנכונה. דפוסי הזיכרון שעוצבו בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה עוגנו בחוקי המדינה וברובם ממשיכים לשמש אותה עד היום.

היסודות הרעיוניים של פולחן הנופלים בישראל

שתי מסורות תרבותיות שונות השפיעו על גיבושו של פולחן הנופלים בישראל: מסורת אירופאית-אמריקאית והמסורת היהודית.

¹³ ז'אק רוסו, *על האמנה החברתית*, תרגם מצרפתית: יוסף אור, ירושלים, 2003.

¹⁴ R.H Bellah, "Civil Religion in America", in: *Daedalus*, 96 (1967), pp. 1-21.

¹⁵ מוטי נייגר, "כתבי הקודש של האדם החילוני", בתוך: *הסתדרות המורים בישראל*, 27, (חורף 2004). נצפה בגירסה המכוונת בתאריך 11:00 5/11/06, באתר הסתדרות המורים בישראל בכתובת:

<http://www.itu.org.il/Index.asp?ArticleID=1859&CategoryID=559&Page=1>

¹⁶ Charles s. Liebman, Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley, 1983, p.4-10

¹⁷ מעוז עזריהו, *פולחני מדינה*, שדה בוקר, 1995, עמ' 8-10.

פולחן הנופלים בקרב הוא חלק מגיבושה של תודעה לאומית ושל התפתחות המדינה המודרנית. הנצחת הנופלים בקרב נתפסה כחובתה של אומה כלפי הנופלים. במחקרו המכונן בנושא עיצוב הזיכרון של שתי מלחמות העולם באירופה טוען גורג' מוסה שמלחמות המהפכה הצרפתית, מלחמת האזרחים האמריקנית ומלחמות השחרור של הגרמנים נגד נפוליאון היו ערש המיתוס של חווית המלחמה המודרנית.¹⁸ מוסה וחוקרים נוספים רואים במלחמת העולם הראשונה שלב חשוב בהתבססותו של מיתוס זה ובהתגבשותם של דפוסי הנצחה כבתי הקברות הצבאיים, האנדרטות לגיבורי הקרבות וטקסי הזיכרון לנופלים. הדגם האירופי-אמריקני נעשה דומיננטי במאה העשרים והשפעתו ניכרה בכל המדינות הלאומיות החדשות.¹⁹ רבים מדפוסים אלה התקבלו והשתרשו במדינת ישראל כחלק מתהליך כינון הזהות הלאומית שלה.

השפעה נוספת על דפוסי ההנצחה מקורה בדת ובמסורת היהודית. עמיה ליבליך טוענת שהיקפה של תרבות הזיכרון וההנצחה בישראל גדולה יותר מכל ארץ מערבית המוכרת לה. אחד מההסברים לכך מקורו בדת היהודית שמציגה את המוות כאנטיתזה לחיים ולא כחלק מהם. ניתן לקשור זאת לעובדה שביהדות אין מושג מפותח של גלגול נשמות, חגיגות שנתיות של תקשורת עם המתים וכמעט שאין סיפורי תחיית מתים. היהדות היא דת של חיים ולא של מוות. ערך רווח בעם היהודי הוא "כל ישראל ערבים זה לזה" והתפיסה היא שקורבנה של נפש אחת שייך בעצם לאומה כולה.²⁰ המסורת היהודית מחמירה לגבי חובתם של החיים כלפי המתים, ערך שנחרת על דגלה של הציונות המודרנית.²¹

יוסף חיים ירושלמי מנסה לפענח בספרו זכור את החשיבות הגדולה שמייחסת הדת היהודית לזיכרון ולהיסטוריה.²² הוא מציין שהפועל "ז-כ-ר" בבנין קל על נטיותיו השונות ניתן למצוא בתנ"ך לא פחות ממאה שבעים ושתים פעמים. שני ציוויים חוזרים וניתנים שוב ושוב לעם ישראל: לזכור ולא לשכוח. על פי ירושלמי, עם ישראל היה הראשון שייחס להיסטוריה משמעות מכריעה וכך עיצב השקפת עולם חדשה. הזיכרון הוא גורם מכריע לא רק באמונתו של עם ישראל אלא גם בעצם קיומו, כעם היחיד שבקרבנו נתפס הציווי לזכור כציווי דתי לעם כולו.²³ דוגמה מובהקת לטקס זיכרון יהודי הוא סדר פסח. במהלך סעודה במסגרת משפחתית מתואמים ביחד טקס, תפילה ואומנות הבישול על מנת להעביר את זכרו של העבר מדור אחד למשנהו. היסודות הטקסיים והסמליים נועדו לא רק לעורר ולהעביר את הזיכרון אלא יותר מכך – לערב עבר והווה

¹⁸ ג'ורג' מוסה, *הנופלים בקרב*, תל אביב, 1993. עמ' 22.

¹⁹ עזריהו, שם, עמ' 132-133.

²⁰ עמיה ליבליך, "זיכרון, שכול וזמן", בתוך: *הנצחה וזיכרון – בין הפרטי ללאומי*, תל אביב 2002. עמ' 19.

²¹ עזריהו, שם, עמ' 133.

²² יוסף חיים ירושלמי, *זכור*, תל אביב 1982.

²³ שם, עמ' 22-27.

יחד. הזיכרון כאן אינו רק העלאת זכרו של העבר מתוך תחושה של ריחוק אלא מעין התגשמות מחדש.²⁴

על אף שזיכרון יחידים ומעשיהם הוא תופעה חדשה ביהדות²⁵ ושהתנועה הציונית והיסודות החילוניים במדינת ישראל התרחקו מהתכנים אותם מצווה עלינו התנ"ך לזכור,²⁶ התביעה היסודית והבסיסית "זכור" והחשיבות הרבה שמוענקת לזיכרון המשיכו להדהד במחשבה ובהגות הציונית ויש להם חלק בעיצוב דמותה של מדינת ישראל.

היבטים ארגוניים בהנצחת הנופלים

עם השנים נוצרו דפוסי זיכרון המעוגנים בחוקי מדינת ישראל ובמסורת האזרחית שלה. יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל והמושג "משפחת השכול" הם שני היבטים חשובים של פולחן הנופלים ושל הדת האזרחית בישראל. על מנת להבין את השינויים שחלו בהם במהלך השנים יש לעקוב אחר דרך התגבשותם וכינונם של מושגים אלה והיווצרותה של הקדושה המיוחדת להם.

יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל

יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל הוא חלק מרצף של שלושה ימים: יום השואה (יום הזיכרון לשואה ולגבורה), יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל (ששונה בהמשך ליום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ונפגעי פעולות האיבה) ויום העצמאות. הסידור הליניארי של שלושת הימים ברצף זה יוצר מבנה נרטיבי בעל איכות סיפורית התפתחותית, מעין רצף של שואה-גבורה-תקומה. הרצף הסמיוטי הזה הביא לכך שימי הזיכרון התקבלו בטבעיות על ידי העם בישראל.²⁷

על אף שלא הוכרז על כך באופן רשמי, אזכרת הנופלים שולבה כבר במסגרת אירועי יום העצמאות הראשון ובערב החג נערכו ביישובים עצרות זיכרון לחללי הישוב. הצורך ביום מיוחד שישמש כיום הזיכרון לנופלים עלה על סדר היום הלאומי במהלך שנת 1949. ההורים השכולים מחו על כך שחלק מטקסי הזיכרון נערכו בערב יום העצמאות ושהגבולות בין שתי מערכות הטקסים לא היו ברורים. בנוסף על כך הגיעו גורמים בצבא ובמערכת הביטחון למסקנה שהאזכרות הרבות המפוזרות על פני כל הארץ במועדים שונים מטילות על המערכת מעמסה

²⁴ שם, עמ' 66-67.

²⁵ שמיר, שם, עמ' 10.

²⁶ חשוב לציין שלא מדובר בתהליך חד כיווני של התרחקות ונטישת הדת כי אם תהליך מורכב וסלקטיבי של זיקה לתנ"ך וליהדות.

²⁷ ויצטום ומלקינסון, שם, עמ' 247.

לוגיסטית כבדה.²⁸ במהלך אותה שנה נערכו דיונים בנוגע למועד יום הזיכרון והוחלט להצמידו ליום העצמאות. ב-1951 החל משרד הביטחון ליזום יום זיכרון נפרד עליו הכריז ב-1954. החוק הפורמלי המסדיר את יום הזיכרון נחקק ב-1963 ורק מ-1967 נפתח יום הזיכרון בעצרת מרכזית.²⁹

חוק יום הזיכרון נחקק בשנת תכש"ג, 1963 והוא חתום על ידי נשיא המדינה יצחק בן צבי וראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון. הסעיף הראשון מציין באופן מפורש את תכליתו של היום: "ד' באייר הוא יום זיכרון גבורה ללוחמי צבא-הגנה לישראל שנתנו נפשם על הבטחת קיומה של מדינת ישראל וללוחמי מערכות ישראל שנפלו למען תקומת ישראל, להתייחדות עם זכרם ולהעלאת מעשי גבורתם".³⁰ בהמשך עוסק החוק במועד המדויק של יום הזיכרון בהתחשב בנסיבות שונות, באיסור על עינוגים ציבוריים ובמרכיבים הטקסיים של יום הזיכרון כמו הצפירה, הורדת הדגל, קיום אזכרות והתייחסות תקשורתית לתכני היום.³¹ עזריהו מוצא שעל אף שחלק מההחלטות הקשורות ליום הזיכרון התקבלו באופן מקרי או כתוצאה מאילוצים מעשיים הם שוקו לציבור בהקשר ובפרשנות שהציגו את המרכיבים החדשים כמובנים מאליהם, בלתי נמנעים וכתוצר הכרחי של המערכת התרבותית הקיימת.³²

לגבי הגדרתו ותפיסתו של יום הזיכרון התקיימו שתי תפיסות, האחת ראתה בו יום של זיכרון והשנייה יום של אבל. התפיסה הראשונה יוצגה על ידי בן-גוריון, אך הגישה שהתקבלה היא התפיסה השנייה לפיה יום הזיכרון הוא יום אבל לאומי בו אבלן של המשפחות השכולות מולאם והופך לאבלה של האומה כולה, המתפקדת כמשפחה מורחבת המתאבלת על בניה. האבל הלאומי הוא אבל מוכרז, טקסי ורשמי באופיו המתקיים במרחב הציבורי כאוסף של סימנים ושל מסוכמות. בחוק שהתקבל יום הזיכרון הוא יום של אבל מבחינת דפוסיו הציבוריים.³³

בשנים הראשונות השתגרו מספר דפוסים שהפכו לחלק מהריטואלים הקבועים של יום הזיכרון. העלייה לרגל לבית הקברות נחשבה כאחד משיאי אירועי יום הזיכרון. טקס זה נועד להפגין את רגש הכבוד שחשה האומה כלפי הנופלים. עד קום המדינה נשאו רבים מטקסי האזכרה אופי חילוני בלבד, אך בהמשך הוכנסו בהם יסודות ליטורגיים יהודיים-מסורתיים.³⁴ בשיא הטקס הצבאי נערכת אמירת ה'יזכור' הצבאי, גרסה של התפילה היהודית המסורתית לזכר המתים

²⁸ עזריהו, שם, עמ' 138-139.

²⁹ ריצטום ומלקינסון, שם, עמ' 248.

³⁰ מתוך: חוק יום הזכרון לחללי מערכות ישראל, תשכ"ג-1963.

³¹ שם.

³² עזריהו, שם, עמ' 143.

³³ שם, עמ' 146-147.

³⁴ שם, 149-152.

שנכתבה מחדש והותאמה לזכר החיילים שנפלו. בגרסה הצבאית המקורית הוצאו ביטויים הקשורים לאלוהים והדגש ניתן על גבורת הנופלים, שבמותם נתנו חיים לעם ולמולדת.³⁵ במהלך השנים השתנה נוסח היזכור מספר פעמים והוא מהווה שילוב בין מסורת חילונית למסורת הדתית.³⁶

מאז 1967 נפתח יום ערב יום הזיכרון בעצרת מרכזית ליד הכותל, בטקס מורכב ורווי סימבוליקה ולמחרת מתקיים טקס מרכזי בהר הרצל בהשתתפות הורים שכולים, ראש הממשלה והרב הראשי לישראל.³⁷ יום הזיכרון נפתח בצפירה עזה הנמשכת דקה, כשלמחרת בבוקר חוזרים על הצפירה למשך שתי דקות. הצפירה מסמלת אקוליוורציה וסינכרוניזציה, היא משווה את מימדי הזמן והנושאים השונים ויוצרת תחושה של אחידות – כל תושבי המדינה בכל חלקיה נדרשים להתייחד עם זיכרון המתים בו זמנית.³⁸ צורה זו של התייחדות התקבלה באופן הדרגתי והופנמה בקוד התרבותי הישראלי,³⁹ וסירובם של ציבורים שונים בחברה הישראלית לכבד את הצפירה מעורר מחלוקת קבועה. זיכרון הנופלים נעשה לחלק מרכזי מטקס יום העצמאות בבתי הספר כמכשיר חינוכי להנחלת ערכים פטריטיים.⁴⁰

יום הזיכרון גובש למען הנופלים על הקמת המדינה. מראשיתו הוא נטען במשמעויות סמליות ויש לראות בו פולחן מקודש בדת האזרחית הישראלית.

משפחת השכול

יום הזיכרון הוא יום בו עובר האבל תהליך של הלאמה והופך לנחלת הכלל. החשיבה האידיאלית היא שביום זה הופכים כל תושבי מדינת ישראל לחלק מקהילת זיכרון רחבה על ידי השתתפות באבלם של קהילות זיכרון מצומצמות יותר, ש"כל יום עבורן הוא יום זיכרון כואב".⁴¹ קהילת זיכרון מוגדרת כקיבוץ ה"זוכר" שכלפיו מכוון מעשה ה"הזכרה".⁴² יש רמות שונות וגדלים שונים של קהילות זיכרון, החל מהמשפחה המצומצמת ועד קבוצת משפחות והעם כולו. לכל אחת מהקהילות יש טקסים וטקסטים אחרים. ניתן לאתר קשר דו כיווני בין הזיכרון הפרטי לזיכרון הקיבוצי בכל הנוגע לחללי צה"ל. קהילות הזיכרון הפרטיקולאריות, כלומר

³⁵ ויצטום ומלקינסון, שם, עמ' 248.

³⁶ אילנה שמיר, "שינויים בנוסח היזכור", מתוך: *הנצחה וזיכרון בין הפרטי ללאומי*, משרד הביטחון, תל אביב, 2002. עמ' 48.

³⁷ ויצטום ומלקינסון, שם, עמ' 248.

³⁸ שם, עמ' 248.

³⁹ עזריהו, שם, עמ' 156.

⁴⁰ עזריהו, שם, עמ' 159-161.

⁴¹ מתוך אתר הזיכרון של מדינת ישראל, אוסף האיגרות, מעטפות וימי זיכרון. נצפה באתר האינטרנט "יזכור"

בתאריך 20/12 16:00: http://www.izkor.gov.il/izkor95_main.asp

⁴² בר-און, שם, עמ' 32.

המשפחה וקבוצת החברים המשמרים את זכרו של אדם ספציפי, מתחברות לקולקטיבים רחבים יותר המכוננים ומשמרים את המשמעות הרחבה ולעיתים את הצידוק החיוני לזיכרון הפרטי. המשפחה, הקיבוץ, קבוצת החברים ושאר הקהילות הפרטיקולאריות שואבות מן הנרטיב הגדול את דבקותן בסיפור הפרטי שלהן. באופן דו-צדדי, הסיפורים הפרטיקולאריים מזינים מצידם את סיפור העל, מגלמים את פרטיו ומספקים את דוגמאותיו.⁴³

המושג "משפחת השכול" נטבע לאחר מלחמת יום העצמאות ומסמל את קיומה של קבוצה שהיותה שכולה קשורה קשר הדוק לקיומה של המדינה. המשפחות השכולות מייצגות הרואיות כפולה: ההרואיות של הבנים שנפלו למען המולדת וזו של ההורים שחינכו את בניהם להקרבה ונושאים את יגונם על מותם. הביטוי "משפחת השכול" מסמל את הגורל המשותף של המשפחות שבניהם נפלו במלחמה ואת הערך שהחברה מייחסת להם. במובנים רבים משפחת השכול היא "אנדרטה חיה", סמל של הקרבה ושל גבורה שהחברה מעניקה לו משמעות היסטורית ולאומית ומצד שני סמל לזהות משותפת של משפחות ששכלו את יקיריהן במלחמה.⁴⁴

ד"ר מרים שפירא פרסמה לאחר נפילת בנה במלחמת העצמאות קול קורא להקמת יד לבנים. הטרמינולוגיה שבה היא משתמשת מדגימה היטב את היחסים שבין ההורים השכולים למדינה, כפי שהיא ורבים אחרים באותה תקופה ראו אותם. שפירא כותבת "פונות אנו בזה לאמהות השכולות בישראל, שנתנו לעמן את בבת עינן, את הנחמה היחידה שהיתה להן בחייהן – את הבנים היחידים... להקים יד לבנים, שבלי היסוסים ובאהבה ובהתמסרות כה גדולה נתנו את חייהם הצעירים לבניין המולדת ולהגנת המולדת, כדי לקרב את הגאולה ולתת כבוד ארץ לרגלו של העם, הנוודת במשך דורות." שפירא מציעה לבנות אולם זיכרון שיכלול תמונות ומידע על חייהם של הבנים: "זה ייתן אפשרות לעיין עיון היסטורי בעולמו המיוחד של הדור הזה – יחידי סגולה, שאנו האבות התמסרנו לו, טיפלנו בו, הדרכנו אותו בכיוון זה וסוף סוף עקדנו אותו על מזבח עתיד עמנו".⁴⁵ דבריה הקשים של האם השכולה מבטאים את החשיבות הלאומית שהיא רואה בהנצחה וזיכרון הבנים ומזכירים טקסטים נוספים מאותה תקופה, הבולט שבהם הוא השיר מגש הכסף של נתן אלתרמן. האם אינה מבליטה את האבל והרצון האישי בהנצחה אלא רואה בכך אינטרס לאומי כללי – ההורים עקדו את בניהם על מזבח עתיד האומה. תהליך האבל האישי לא רק מושפע מהפתרונות הקולקטיביים אלא אף משפיע עליהם: המשפחות השכולות יוזמות ומקבלות על עצמן אחריות לבניית הזיכרון הקולקטיבי, אך הן עושות זאת למען הלאום

⁴³ בר-און, שם, עמ' 34.

⁴⁴ ריצטום ומלקינסון, שם, עמ' 243.

⁴⁵ שם, 244. מצוטט מתוך: "כך קם יד לבנים", שיח שמלים, תשמ"ד, עמ' 32.

ולא למען עצמן. החברה מצפה מההורים השכולים לגלות חוזק, לשאת באחריות להנצחה ולזיכרון הנופלים ולחזק את המורל הלאומי-חברתי בהתנהגותם.⁴⁶ ארגון 'יד לבנים' העמיד לעצמו כמטרה את הנצחת הנופלים ופעל למיסודו.⁴⁷

קהילת משפחת השכול היא תת-קהילה מובחנת ומיוחדת בקהל הלאום הישראלי, קהילה שחבריה הם בני משפחות חללי צה"ל. הטקסט המרכזי סביבו הם נאספים, טקסט המכונן ומבצר את תחושת החיבור ההדדי שלהם, הוא בית הקברות הצבאי וטקסיו, בכלל זה יום הזיכרון. במהלך השנים נוסדו טקסים וטקסטים המאשרים את לכידותה ואת מובחנותה של הקבוצה: חוקים המסדירים הנצחה ותשלום פיצויים; מסורת של חוברות זיכרון בעלות חוקיות פואטית בלתי-רשמית; ייסודן של קבוצות תמיכה וטיפול מיוחדות שאינן מתערבבות בקבוצות המטפלות באבל בכלל; מסורת של התארגנות קיבוצית מעין מקצועית עם מנגנון של נציגים, ארגונים וועדים; ומסורת של טקסים: הדלקת משואה, משבצת קבועה במעמדים בעלי אופי לאומי וייצוג ישראל בחו"ל.⁴⁸ הן המשפחות השכולות והן המדינה מתייחסות להנצחה הממוסדת כתשלום "חוב של כבוד" שמשלמת המדינה להורים השכולים, שעוברים תהליך של הרואיזציה משנית.⁴⁹ לא רק הבנים הנופלים אלא גם בני משפחותיהם עוטרו בהילה של קדושה שמקורה בשני היבטים סמליים מרכזיים של פולחן הנופלים – ההשגבה וההלאמה.

היבטים סמליים של פולחן הנופלים

החוויה הישראלית של התמודדות עם קורבנות המלחמה בהקשר הלאומי התנסחה, על פי חנה נוה, בעיקר באמצעות שתי עמדות נפש מנטאליות: האחת השגבה (גלוריופיקציה) של המוות ושל המת והשנייה הלאמה (קולקטיביזציה) שלו.⁵⁰

בהמשך העבודה אתיחס לתביעותיהן של משפחות חללי הטרור לכלול את יקיריהן בהנצחה הממוסדת ובהיבטים המבניים של יום הזיכרון. טיעוניהן, כמו גם טיעוני מתנגדיהן, מתבססים במידה רבה על מרכיבים סמליים אלה. בחלק זה אבקש לבחון את הבנייתם של יסודות סמליים אלה.

⁴⁶ ויצטום ומלקינסון, שם, עמ' 243-244.

⁴⁷ עזריהו, שם, עמ' 134.

⁴⁸ חנה נוה, "פה אני עומד, ניצב ליד האבן", בתוך: מתתיהו מייזל, אילנה שמיר (עורכים), דמוסים של הנצחה, תל אביב 2000. עמ' 60.

⁴⁹ עזריהו, שם, עמ' 122-123.

⁵⁰ נוה, שם, עמ' 56.

מימד ההשגבה בהתגבשות פולחן הנופלים

בהתגבשות פולחן הנופלים בישראל ניתן לזהות דפוסים שונים של השגבת המתים והפיכתם לדמויות אידיאליות ומיתיות, מודל למופת ולחיקוי עבור החיים. שלושה מרכיבים בולטים של תהליך ההשגבה הם ההקרבה, הגבורה והחזרה למיתוס המכונן.

יש הטוענים כי הקרבה פטריוטית היא פעולה אלטרואיסטית הנוגדת את יצר הקיום האנושי.⁵¹ הסוציולוג אמיל דורקהיים ראה בהקרבה עצמית ביטוי קיצוני לסולידאריות חברתית ותבע את המושג התאבדות אלטרואיסטית: הפרט מקריב את עצמו ואת צרכיו למען החברה מתוך הזדהות בלתי מסויגת עם ערכיה הקולקטיביים. ביטויים כ"מוות על מזבח המדינה" או "מות קדושים" חושפים את המימד המקודש של ההקרבה האלטרואיסטית כחלק מהדת האזרחית.

הגדרת המוות כהקרבה פטריוטית כרוכה בקיום תנאים מסוימים: הכרה בחשיבותה של המטרה שהפרט נלחם למענה ובחיוניותה לקיום המדינה וההנחה כי הפרט היה מודע לסיכון שנטל על עצמו והסכים לשלם בחייו למען הבטחת שלומה ועתידה של האומה.⁵² תרומתו של חייל שהעניק לאומה את חייו קושרת אותו ואת החברה במערכת יחסים מורכבת לאחר מותו. התמורה שהחברה מעניקה למת על אובדן חייו מתבטאת בהמשכיות סמלית לזכרו על ידי פעולות הנצחה קולקטיביות, שלמעשה הופכות את הקורבן הפטריוטי מאדם פרטי לסמל לאומי. פעולות הקרבה הנתפסות כיוצאות דופן אף זוכות בתגמול באמצעות הנצחה מיוחדת כמו אות גבורה או ציון לשבח. יצירת המשכיות סמלית לנופל מעמעמת את תחושת הסופיות שבמוות ומציגה את החלל כמי שדמותו ממשיכה להתקיים בזיכרון הקולקטיבי של האומה.⁵³

מושג ההקרבה הוא מהותי להבנת המרכיב הסמלי של הנצחה בישראל. בתרבות הישראלית שבה החליפה הלאומיות את המסורת הדתית התקבלה ההקרבה הפטריוטית כגירסה חילונית מודרנית של קידוש השם. סיפור העקידה התנ"כי קיבל משמעות ציונית לאומית.⁵⁴ הקרבה הרואית נתפסה בתקופת הישוב ובשנים הראשונות לקום המדינה כערך מפתח ומורשת הנחלת הגבורה היתה חלק מתהליך החברות של הנוער העברי.⁵⁵ כפי שמציינת החוקרת יעל זרובבל הביטוי "במותם ציוו לנו את החיים" מבטא את המגמה של הצדקת הקורבן בשם

⁵¹ יעל זרובבל, "קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיית ההקרבה הפטריוטית בישראל", בתוך: אבנר בן-עמוס, דניאל בר-טל (עורכים), *פטריויזם – אזהבים אותך מולדת*, תל אביב, 2004. עמ' 61-62.

⁵² Daniel Bar-Tal, "Patriotism as Fundamental Beliefs of Group Members", *Politics and the Individual*, 3(2), 1993. p.45-62.

⁵³ זרובבל, שם, עמ' 62.

⁵⁴ שם, עמ' 66-69.

⁵⁵ עזריהו, שם, עמ' 115.

ההמשכיות החברתית.⁵⁶ עזריהו טוען שחשיבותה של הנוסחה הרטורית הזו נעוצה לא רק במסר הישיר והפשוט לכאורה שהיא מעבירה אלא גם בכך שהיא מציעה פתרון לדילמה שבין "קדושת החיים" לבין ה"טוב למות בעד ארצנו". לגילם הצעיר של הנופלים יש חשיבות רבה בכך שהוא מעמיק את ערך ההקרבה ומגדיל את התגמול שהם ראויים לו; האפקט שבהקרבת חייהם של צעירים הוא דרמטי במיוחד.⁵⁷ בניתוח סמיוולוגי של אנדרטות לחללי מלחמות ישראל מזהה החוקר עוז אלמוג ארבעה מרכיבים שמתלכדים יחד באנדרטה ומבטאים את הזיקה בין החברה למשפחות השכולות: התחייבות לאי-שכחה, מחוות תודה מתמשכת לנופל, קידוש המת וקידוש החברה. על פי אלמוג, שלושת המרכיבים הראשונים מייצגים את חלקה של החברה במעין הסכם חליפין בינה לבין האזרחים, הסכם בלתי כתוב של "קורבן תמורת הנצחה". המרכיב הרביעי, "קידוש החברה" הוא חלק מתרבות השכול בה מתמצה הביטוי החזק ביותר לרעיון קיומה של המדינה: ההקרבה למענה.⁵⁸

יחד עם ערך ההקרבה יוחסו למתים גם סיפורי גבורה והם קיבלו את הכינוי "גיבורים". במונח 'גיבורים' נעשה שימוש אינטנסיבי בשנים הראשונות לאחר קום המדינה. זהו אינו ביטוי ייחודי אלא מונח אוניברסאלי אך בתרבות הישראלית-יהודית הוא קיבל הקשר רב עוצמה – קינת דוד על שאול ויהונתן ששיאה בשאלה "איך נפלו גיבורים?".⁵⁹ השימוש במונח גיבורים לגבי הנופלים הפך במהירות רבה לחלק מהשפה הרשמית והופיע בין השאר בנאומיו של בן גוריון. בחיפה ובתל-אביב נקראו רחובות בשמות "רחוב הגיבורים" ו"רחוב גיבורי ישראל". עיטור הגבורה הגבוה ביותר שהוענק במלחמת העצמאות נקרא עיטור גיבור ישראל וחולק לשנים עשר לוחמים שזכו לתואר בזכות מעשי גבורה יוצאי דופן שביצעו.⁶⁰

ההרואיזציה של הנופלים משרתת את שילובם במיתוס ההיסטורי ובסיפור היסוד, המיתוס המכונן. בדת האזרחית, כמו גם בדתות המסורתיות, המיתוס המכונן הוא סיפור-על הסביר את התהוותה של ישות שלטונית ואת הלגיטימציה שלה לשלוט. במדינת ישראל מיתוס זה הוא מלחמת העצמאות ואכן דפוסי ההנצחה ופולחן הנופלים נוסחו בהקשר למלחמה זו וממשיכים לשרת את המיתוס המכונן שמיוחסת לו חשיבות רבה.⁶¹ ההנצחה והדגשת המרכיבים הסמליים של הקרבה, גבורה והצדקה של המיתוס המכונן ממלאת תפקיד חשוב בהצדקה

⁵⁶ זרובבל, שם, עמ' 66-69.

⁵⁷ עזריהו, שם, עמ' 126.

⁵⁸ עוז אלמוג, אנדרטות לחללי מלחמות ישראל – ניתוח סמיוולוגי, מתוך: הכנס הארצי השני של התמודדות עם שכול ואובדן בחברה הישראלית חיפה, 1991.

⁵⁹ שמואל ב' פרק א' פסוקים י"ז-כ"ז.

⁶⁰ עזריהו, שם, עמ' 128-129.

⁶¹ שם, עמ' 4-8.

העצמית של המדינה ובדרך בה היא מגייסת את אזרחיה ומניעה אותם להלחם למענה. המושג "מורשה" או "מורשת" מדגיש את המימד הרצוני והמכוון שבזיכרון הקולקטיבי ומבטא את הרצון להנחיל עמדות, ערכים ודפוסי התנהגות.⁶² בהקדמה לחוברת שהוציאה מפקדת קצין חינוך ראשי בשנות החמישים נכתב: "חשיבות הכרת מסורת גבורת העבר שכל חייל מצווה להמשיכה ולהאדירה תעמיק בחייל את הגאווה בקיומה של המדינה ואת ההבנה של משמעותה ותקנה לו ערכים כגון דבקות והקרבה, טיפוח האיכות למען הכמות, התנדבות וכו'".⁶³

מימד ההלאמה בהתגבשות פולחן הנופלים

מרכיב חשוב נוסף בפולחן המתים הוא תהליך ההלאמה שהם עוברים. הקהילה הציונית הישראלית, במאמציה ליצור "אנחנו" מובחן בעל אתוס ציוני וא-גלותי ויתרה באופן מודע על הפרטיות לטובת ציבוריות עצומת מימדים. תרבות הזיכרון וההנצחה, ששיאה יום הזיכרון, מחזקת את המסר לפיו האבל והזיכרון הם כלליים ומשותפים.

ההנצחה מנסה לענות על מה שהחוקרת חנה נוח מגדירה כ"צרכים האוניברסאליים" של עבודת האבל: מלחמה נגד השכחה על ידי הנצחה ציבורית שתוקפה אינו מתמעט עם הזמן; מלחמה נגד התמעטות זכר המת על ידי הגדלת מעמד הזוכרים; זיהוי עם הקהילה הלאומית כולה; וציונו ביום זיכרון לאומי בעל תחולה כללית.⁶⁴

האבל הלאומי הממוסד כולל פרקטיקות שונות של הפקעת פרטיות: קבורת החיילים נעשית בבית קברות צבאי והיא מלווה בטקס צבאי על כל גינוניו; בטקס משתתפים בתפקיד מרכזי אנשים שאינם שייכים למעגל המשפחתי והחברתי הקרוב; סביבת הקבר וארכיטקטורת הנוף שלו מוכתבים על ידי פרוטוקול צבאי ולאומי; המשפחה אינה יכולה לרכוש חלקות קבר בקרבת מקום כך שיוכלו להיקבר שם בעתיד; מצבת הקבר היא בעלת מראה אחיד וחרוטים עליה דברים בנוסח אחיד, בתחילה לא אפשרו למשפחות להוסיף כלל כתיבה אישית; הקמתו, טיפוחו ותחזוקתו של אתר הקבורה נעשים על ידי רשויות ציבור.⁶⁵

ההלאמה באה לידי ביטוי גם בפניו האחידים וההומוגניים של המוות הצבאי. ה"זכור" הצבאי המיוחד אך המשותף לכל מתי צה"ל, המראה האחיד של בית הקברות הצבאי ונוסח הטקסט האחיד על מצבות. נוח מדמה את בתי הקברות הצבאיים: "משל כל החללים לובשים מדים אחידים, המציינים את ייחודם ואת השתייכותם לאותה 'יחידה' או 'חבורה' גם במותם,

⁶² בר-און, שם, עמ' 36.

⁶³ שם, עמ' 37.

⁶⁴ נוח, שם, עמ' 59.

⁶⁵ שם, עמ' 55.

מובחנים משאר שוכני עפר בארכיטקטורה של אבן מצבתם". לגבי הטקסט הרשום על המצבות היא טוענת שהוא "מאחד את הביוגרפיה שלהם לקוריקולום ויטה מקוצר ורושם להם תעודת זהות של אחים".⁶⁶ על הנופלים חללי צה"ל מוחל "מיתוס הקבוצה", לנופלים מיוחסים מאפיינים משותפים המדגישים את השוויון ביניהם. העמדת מעשה ההקרבה העצמית במרכז הביוגרפיה של הנופל וההתעלמות מהבדלים של מעמד חברתי ואישיות מדגישות בפרשנות המיתית את השוויון שקיים בין כל הנופלים.⁶⁷ נוה מתייחסת גם למה שהיא מכנה "אופייה המגוייס והמולאם של השפה העברית" וטוענת שהמילה "שכול" הולאמה ונעשתה מילה מסומנת ושמורה בעברית ישראלית לציון שכול על חללי הלאום, כמוה גם המילה "נפל".⁶⁸ עזריהו מציין בהקשר זה גם את השימוש במושג "בנים" והמשמעויות שיוחסו לו.⁶⁹

מוסה הקדיש חשיבות רבה לתיאור התפתחותו של בית הקברות הצבאי המסמל בעיניו את פולחן החיילים המתים. בישראל נחקק ב-1950 חוק מיוחד לעניין בתי הקברות הצבאיים בו בולטת מגמה להנצחה שוויונית של הנופלים תוך איסור על ביטוי אינדיבידואלי יותר; יש הטוענים שהנוסח הישראלי של החוק, המעניק סמכות מוחלטת למדינה, הוא קיצוני יותר מהנוסח האירופאי.⁷⁰ הדיון על החוק בכנסת עורר התנגדות רבה ודוברי השמאל טענו שיש כאן טשטוש הדמות העצמית של החלל והלאמת האבל. ב-1956 נקבעה תוספת לחוק בה פורטו תקנות שוות בעניין בתי הקברות הצבאיים. תקנות אלה נשמרו בקפדנות שנים לאחר קביעתן וכל דרישה להפרת האחידות מצד המשפחות השכולות הצריכה פנייה לבין הדין הגבוה לצדק.⁷¹ בפרק הבא אעסוק באותם מקרים ובמקרים אחרים בהם מסיבות שונות הופר אותו עיקרון מקודש של הלאמה.

התגבשותם של טקסי אבל אלה היא על פי נוה תשובתה של המדינה המודרנית לסוגיה הבלתי רציונאלית של גביית מחיר מותם של פרטים למען מושג ערטילאי ומומצא כמו "האומה". התשובה היא בקומפנסציה, בתגמול על האובדן, הנעשית באותו הקשר בו נתבע הקורבן מול פני האומה, בהדר לאומי, תוך מתן חסות טקסית ממסדית מאורגנת למת ולמתאבלים עליו ותוך הבניית מעמדם כאזרחים הישראליים האולטימטיביים.⁷² ההלאמה היא מען פרס, תגמול למתים. המת מולאם בעיקר על ידי הבלטת הרקע וההקשר הקהילתיים של נסיבות מותו: הוא לא נפל

⁶⁶ נוה, שם, עמ' 60.

⁶⁷ עזריהו, שם, עמ' 126.

⁶⁸ נוה, שם, עמ' 60.

⁶⁹ עזריהו, שם, עמ' 130-131.

⁷⁰ ריצטום ומלקינסון, שם, עמ' 246.

⁷¹ שם, עמ' 247.

⁷² נוה, שם, עמ' 59.

ברדפו אחרי אינטרסים אישיים והוא לא מצא את מותו בנסיבות אקראיות וחסרות משמעות. משמעות מותו נמצאת במילוי האינטרס הלאומי, שהתגייסות הכוללת למענו היתה חלק מהאתוס הציוני. נוה כותבת: "בן הארץ, הלוּבש את מדי צבאה, הוא חללה של האומה". הנופל, חייו ומותו, נפשו וגופו, שייכים לאומה, לא בעקבות אקט של השתלטות עליו ושל גזילתו ממשפחתו אלא כציון של כבוד ושל ערכים, שהמת עצמו וכן משפחתו זכאים לו.⁷³

⁷³שם, עמ' 59.

חילון הפולחן: הפרטה ופוליטיזציה של השכול וההנצחה

הפרק הראשון סקר את מקורותיו של נרטיב פולחן הנופלים במדינת ישראל, התגבשותו, ערכיו ואופני התבטאותם. פרק זה יעסוק במספר ניסיונות לערער על נרטיב זה, להתעמת איתו ולשנות אותו תוך התמקדות בשני מרכיביו הסמליים: ההשגבה וההלאמה.

העימות הציבורי על אופיים ועיצובם של הזיכרון וההנצחה נערך במספר זירות: אמצעי התקשורת, מוסדות השלטון והרשות השופטת. בפרק זה אתייחס למספר סוגיות פרטניות שנדונו בבתי המשפט ולהשפעתם של שינויים רחבים בחברה הישראלית על אופי ההנצחה ופולחן הנופלים, בעיקר בכל הקשור לבתי הקברות הצבאיים ולדמותה של "משפחת השכול".

שינויים במרכיב ההלאמה

חלק חשוב בתהליך יצירת הנרטיב של פולחן הנופלים כרוך בהלאמת זכרם של המתים; המדינה משבצת את מותו של הפרט במסגרת לאומית רחבה ורואה את עצמה כסמכות הקובעת לגבי אופן הנצחתו.

היבט מרכזי בתהליך ההלאמה הוא השמירה על דמותו של בית הקברות הצבאי. קבורת חללי מערכות ישראל מעוגנת במספר חוקים שנחקקו בימיה הראשונים של המדינה והם: חוק בתי הקברות הצבאים, תש"י-1950; חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), תש"י-1950; חוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, תשכ"ג-1968. המחוקק מדגיש בהצעת חוק בתי הקברות הצבאיים את צביונם הרצוי: "בתי הקברות הצבאיים צריכים להביא לידי ביטוי את הרעיון שכל אלה שנפלו במלחמה היו שותפים למשימה אחת וזה מחייב אחידות מסוימת. בתי הקברות הצבאיים מושתתים על הרעיון האחד, שכולם הקדישו ומסרו את חייהם למטרה אחת משותפת".⁷⁴ עזריהו מציין כי גם לפני שנות התשעים היה קיים מתח בין המדיניות הרשמית המקדשת את הנוסח האחד לבין רצון של משפחות שכולות להוסיף אלמנט אישי לכיתוב שעל המצבה, אך הטיפול בנושא רגיש זה נעשה באופן דיסקרטי ולא נחשף כמעט לידיעת התקשורת

⁷⁴ מתוך דבריו של שר המשפטים פנחס רוזן, ד"כ 4 (תש"ט) 1069. מצוטט אצל: גלית ברונשטיין, "כולם היו בנינו? יש שכולים ושיכולי השכול", המשפט 13, 2002, עמ' 56. (הכל 65-54)

והציבור.⁷⁵ בשנים האחרונות התמודד בית המשפט עם תביעותיהם של הורים שכולים שביקשו לערער על סמכות המדינה ולאפשר להם להחליט בעצמם לגבי היבטים שונים בקבורה הצבאית של יקיריהם.

החוקרת גלית ברונשטיין בוחנת את האופן שבו מתייחסים בתי המשפט לסוגיית ההנצחה והקבורה בבתי קברות אזרחיים וצבאיים. הסוגיה המשפטית של קבורה בבתי קברות אזרחיים היא ייחודית לישראל בשל תפקידה של חברה קדישא בקבורה אזרחית של יהודים בישראל. הסכסוכים שהגיעו לערכאות נסבו על סירובה של חברה קדישא לאפשר למשפחות הנפטרים להוסיף את כיתוב שם הנפטר בלועזית ואת שנת הלידה והפטירה לפי הלוח הלועזי.⁷⁶ בהסתמך על מספר פסקי דין⁷⁷ היא מוצאת כי כשמדובר בקבורה אזרחית נוטה בתי המשפט לכבד את אבל המשפחות ורואה במותו של אדם עניין שבינו לבין סביבתו הקרובה.⁷⁸

בניסיון לאפיין את עמדת בית המשפט בנוגע לקבורה הצבאית בודקת ברונשטיין שלוש פרשיות שהגיעו לערכאות בשנים האחרונות: פרשת בסט, פרשת ויכסלבאום ופרשת אסון המסוקים.⁷⁹ בפרשת בסט התנגדו אמה ואביה החורג של סגן סיגלית בסט ז"ל שנפלה בעת שירותה הצבאי לכך ששמו של אביה הביולוגי של סיגלית יופיע על המצבה ותבעו שבמקומו יופיע שמו של אביה המאמץ, דוד בסט. העותרים טענו שהאב המאמץ הוא שגידל את סיגלית, שהיא בחרה לשאת את שם משפחתו ושיחסייה עם אביה הביולוגי היו מעורערים ועמדו על סף ניתוק. בית המשפט דחה את העתירה. בפרשת ויכסלבאום פנו הוריו של החייל ערן ויכסלבאום ז"ל לבג"צ בדרישה שיורה לשר הביטחון לאפשר להוסיף על מצבתו של בנם תוספת האומרת כי היה "אח לגיק, לימור ועדי". בערכאה הראשונה נדחתה עתירת המשפחה בנימוקו של השופט מלץ שאינו רוצה ליצור תקדים, כשהשופט ברק נמצא בדעת מיעוט. בדיון הנוסף שנערך התקבלה הבקשה להוספת הכיתוב המבוקש על מצבתו של ערן. מקרה שלישי שבו נדרש בית המשפט לסוגיית האבל הפרטי והלאומי הוא בפרשת אסון המסוקים, תאונה טרגית שבה נהרגו שבעים ושלושה חיילים בהתנגשות בין שני מסוקי יסעור. במקרה זה הוחלט כי על כרית מצבותיהם של ההרוגים יכתב: "נפל בעת מילוי תפקידו בתאונת המסוקים" או "בדרכו לפעילות מבצעית

⁷⁵ עזריהו, שם, עמ' 231.

⁷⁶ ברונשטיין, שם, עמ' 56.

⁷⁷ פסקי הדין: ע"א 294/91 – חברה קדישא גחש"א "קהילת ירושלים" נ' קסטנבאום, פ"ד מו(2) 464; ע"א 280/71 – גדעון נ' חברה קדישא גחש"א, פ"ד כז(1) 10; ע"א 6024/97 שביט נ' חברה קדישא גחש"א ראשל"צ, פ"ד נג(3) 600.

⁷⁸ ברונשטיין, שם, עמ' 57.

⁷⁹ ברונשטיין, שם, עמ' 57-62.

בלבנון", לפי בחירת המשפחה. ההורים השכולים פנו לבג"צ בדרישה שהמילים "אסון המסוקים" יופיעו באופן מפורש. דרישת ההורים התקבלה.⁸⁰

העיון בשלושת הפרשות מעלה מספר מגמות בהתייחסות בית המשפט לסוגיה. בפרשת בן בסט נראה כי בית המשפט מעדיף לנקוט בשפה פורמליסטית-משפטית ולא לעסוק בעניינים שברגש ובנפש. השופט מציין כי המקרה שלפניו "קורע את לבו" ובכל זאת הוא בוחר שלא להיענות לתביעה. ברונשטיין טוענת שאותם שיקולים מהותיים ואותה רגישות שהנחו את השופטים בפרשות שנגעו לקבורה אזרחית נעדרים מהדיון בפרשה זו. על פי פסק דין זה בית המשפט רואה בבית הקברות חלל אחד ויחיד, נטול מחיצות, המכנס אליו את הלאום האבל ואת משפחת השכול גם במחיר ניכורה של המשפחה הפרטית.⁸¹ בדומה לכך מציין השופט מלץ בפרשת ויכסלבאום כי אין זה עניין בית המשפט לדון בעניינים רגשיים ונפשיים ולכן יש לנקוט בגישה פורמליסטית וללכת על פי כללי המשפט המנהלי. השופט מעיד כי העובדה שמשני צדי המתרחס בפרשה עומדים הורים שכולים מקלה עליו את ההחלטה. עובדה זו מאפשרת לו לשייכן למשפחה אחת, משפחת השכול הלאומית, גם במחיר תחושת השייכות של בני משפחת ויכסלבאום לבנם ערן. השופט ברק מצטט מהמכתב שכתבה אימו של החייל בו היא מסבירה את החשיבות הגדולה שהיא מייחסת להוספת שמות ילדיה למצבתו של אחיהם ומביעה את הכעס שהיא חשה: "מה כל כך נורא לשפר את היחס למשפחות? את האנושיות? מה חשוב יותר, אחידות בבתי הקברות הצבאיים או איחוד וחיות משפחה שכולה בישראל?". דבריה של האם מנגידים זה מול זה שני ערכים שביניהם צריכים השופטים להכריע – מצד אחד עקרון האחידות, האחווה והשוויון ומצד שני עקרון כבוד האדם, ובכללו כבוד המת.⁸²

השופט מלץ מייצג תפיסה חברתית לפיה בית הקברות הוא אתר היסטורי והאבל הוא אבל לאומי. מלץ כותב בפסק הדין כי המתים "אינם רק יקיריהם של המשפחות אלא גם יקירי העם כולו והמדינה כולה". ברונשטיין טוענת שמלץ חושש מפני פגיעה בתפיסה הקולקטיבית המאחדת של האבל. פסיקתו כופה על משפחתו של החייל להיכלל במשפחת השכול ולמעשה להקריב את עצמה לרשות הרבים. השופט מצא מצטרף לעמדתו של השופט מלץ בכותבו כי "קורבנו של היחיד נתפס כקורבנם של הרבים ואבלה של המשפחה השכולה כנחלת הכלל".⁸³ הנחת היסוד של השופט מצא היא כי ישנה הסכמה ציבורית ולאומית לגבי אופני השכול והאבל. הוא רואה צורך לאזן בין אינטרס האחידות לבין האינטרס של הפרט באבלו האישי על מנת לשמר

⁸⁰ ש.ס.

⁸¹ ש.ס, עמ' 48.

⁸² ש.ס, עמ' 59.

⁸³ ש.ס.

את השכול ואת האבל כחלק מהספירה הציבורית. השופט מצא אמנם מכריע לטובת המשפחה אך עושה זאת מתוך מחשבה שצעד זה יסייע בשמירת האופי הקולקטיבי והאחיד של ההנצחה. מקרה דומה ניתן לראות בפסיקתו של השופט טירקל בפרשת אסון המסוקים, בה הוא מדגיש את העובדה כי הוספת המילים "אסון המסוקים" משאירה את מקומו של החלל ברשות הרבים.

השופטים ברק ודורנר מייצגים גישה שונה המבליטה את חשיבות ההנצחה והאבל הפרטיים. דורנר מתייחסת לשינויים שחלו בדפוס ההנצחה מקום המדינה: "עם חלוף השנים חלו תמורות בחברה בישראל. לצד ערכי הקולקטיב המסורתיים התפתחה תרבות מקבילה, המושתתת על ערכי האינדיווידואליזם. דפוס האבל הרשמי לבדו לא ניחם עוד את היחיד. המסגרת הלאומית המגוננת נותרה על כנה, אך יחד עמה התגבר הצורך בביטוי אישי ובהתכנסות המשפחה השכולה לתוך עצמה. חוויית האבל נקשרה לדל"ת אמותיו של הפרט."⁸⁴

על אף שבשניים משלושת המקרים פסק לבסוף בית המשפט לטובת ההורים, עיון בפסק הדין ובשיקוליו של בית המשפט מצביע שמלבד מקרים חריגים כפסק דינה של השופט דליה דורנר נאמן בית המשפט לתפיסה הלאומית הקולקטיבית הרואה במי שנפל בעת שירותו הצבאי כמי שמסר את נפשו לאומה. גישה זו ממקמת את ההנצחה והזיכרון של חללים אלה בספירה הציבורית והלאומית. ברונשטיין טוענת שמקור הבעייתיות הוא בתפיסה הדיכוטומית של שיח שכול ציבורי מול שיח שכול פרטי וניכוס השיח הפרטי אל הציבורי. לדעתה, האחידות כשלעצמה אינה מהווה ערך אלא מסמלת ערך אחר והוא ההסכמה החברתית הרחבה בצורך במדינת הלאום והנכונות להלחם למענה ולהקריב חיים לקידום מטרותיה. במציאות הישראלית היום אין הסכמה לאומית נטולת ספקות כי הקרבת חיי חיילים היא מחיר הכרחי והשכול הוא חלק מהויכוח הפוליטי. מצב זה מחייב התייחסות שונה מצד בית המשפט ומתן עדיפות לעמדת המשפחות השכולות.⁸⁵ למרות הנטייה להתחשב יותר במשפחות השכולות בית המשפט עדין מקדש את עיקרון האחידות ואת המשמעויות הלאומיות הנגזרות ממנו.

בעקבות הפרשות המשפטיות ובעיקר פרשת ויכסלבאום עלה נושא האחידות בהנצחה לדיון בכנסת. ב-1 במאי 1996 עבר בכנסת תיקון שלוש לחוק בתי הקברות הצבאיים שאפשר הכנסת ביטוי אישי לנוסח האחיד בהתאם לכללים שקבע משרד הביטחון ושאושרו על ידי ועדת החוץ והביטחון של הכנסת.⁸⁶

⁸⁴ ש.ס.

⁸⁵ ברונשטיין, ש.ס., עמ' 65.

⁸⁶ זרובבל, ש.ס., עמ' 87.

זרובבל טוענת כי בתקופה בה עולה האתוס האינדיבידואלי ההנצחה הלאומית כבר לא מספקת תמורה נאותה לאובדן חיי הפרט. הדפוסים המקובלים של ההנצחה, הגורמים להרחקה ולהשטחה של דמות המת, חותרים תחת ייחודיותו כפרט.⁸⁷ נה מתייחסת לקיומן של עמדות מפרקות-חתרניות של ציבור בני משפחת השכול כלפי ההנצחה הממסדית ומוסדותיה, במיוחד היחס התרבותי המוצהר החדש כלפי הגוף המת. בעוד שקבלת העמדה הלאומית גורסת ויתור על גוף החלל ומסירתו הגמורה לשיח הלאומי ולאינטרסים הלאומיים העמדה החתרנית נוקטת בשורה של מהלכי לקיחה-בחזרה ("הביאס קורפוס" מנטאלי). נה רואה בכך עדות לתהליך של הפרטה העובר על גוף הבנים ועל הזיכרון הלאומי.⁸⁸

המאבק על היבטים של הלאמה והפרטה בזיכרון ובפולחן הנופלים מהווה ערעור משמעותי על הנרטיב ההרואי, כפי שהתפתח מקום המדינה. הערעור מצד המשפחות השכולות הוא על עצם זכותה של המדינה להיות הפוסקת הבלעדית והעליונה בעניין הנצחת הנופלים. חשיבות רבה יש לא רק לתכני המאבק אלא לעצם קיומו של מאבק ציבורי ומתקשר בין הורים שכולים לבין צה"ל ולכלים המשמשים את הצדדים.

שינויים במרכיב השגבה

במהלך כינון המיתוס נחשב כל מוות של חייל צה"ל כמוות הרואי וכהקרבה למען המדינה. נה מציינת כי בעבר פרטים על נסיבות המוות במקרים כמו מוות מאש כוחותינו, הפקרת פצועים בשטח, מוות כתוצאה מטעות ומרשלנות או מוות בתאונה היו נחשבים מהמשפחות השכולות וגם כשנודעו טושטשו, בין השאר על ידי הכיתוב האחיד על גבי המצבה. גם הנפטרים מתאונה, ממחלה או מידי עצמם, כל עוד לבשו מדים בעת מותם, נחשבו לחלק מחללי צה"ל שהקריבו עצמם למען המדינה. על פי נה, האינטרס הפרטי והאינטרס הלאומי חברו יחד על מנת להצדיק את המוות ולהעניק לו משמעות.⁸⁹

במהלך השנים חלו שינויים בתפיסה זו ונוצרה הבחנה מסוימת, רשמית ובעיקר בלתי רשמית, בין החללים בהתאם לנסיבות המוות. האם כל החיילים גיבורים? האם כל מוות במדי צה"ל פירושו הקרבה למען המדינה? בית המשפט נאלץ להתמודד עם שאלות אלה ולהכריע האם מותו של חייל במהלך שירותו הצבאי, בלי קשר לנסיבות מותו, הופך אותו באופן אוטומטי למי שראוי להנצחה ובכך גם לחלק מהנרטיב המדגיש את הגבורה וההקרבה העצמית של הנופלים.

⁸⁷ זרובבל, שם, עמ' 86.

⁸⁸ נה, שם, עמ' 62.

⁸⁹ שם, עמ' 64.

דוגמה להתמודדות כזו ניתן לראות בפסק הדין בג"ץ 97 / 4763, מריאנה חכים נ' מועצת מזכרת בתיה.⁹⁰ בפסק דין זה תבעו הוריה של דורית חכים, שדולת הנשים בישראל והורים שכולים נוספים להסיר את שמו של החייל שי מימון מהאנדרטה לזכר חללי צה"ל בישוב. שי מימון, בהיותו חייל בשירות סדיר בצה"ל, ירה והרג את חברתו שהתכוונה לעזוב אותו ואז התאבד. העותרים טוענים כי הנצחתו של שי הן באנדרטה אשר במזכרת בתיה והן על לוח זיכרון ביחידתו בחיל האוויר, לוקה בחוסר סבירות קיצוני. לדבריהם, ההנצחה של חיילים על-ידי ציון שמם על לוחות זיכרון ואנדרטאות נועדה להביע את הערכת הציבור לאלה שמסרו נפשם במסגרת שירותם ולהוות אמצעי לשמירת זכר הנופלים בתודעת הציבור ואילו נסיבות המוות הכרוכות ברצח ובהתאבדות הופכות את החייל לבלתי ראוי להנצחה. מעשיו אינם מוסריים, עומדים בניגוד לרעיון ההנצחה ואינם קשורים כלל בשירותו הצבאי. מותו כרוך במעשים שיש עמם קלון, ועל-כן אין להנציחו. הנצחתו אף יכולה להתפרש כהתייחסות סלחנית למעשיו ולפגוע בכבודם של המונצחים עמו על אותו לוח זיכרון ובזכרה של דורית חכים.⁹¹ החלטת בית המשפט בעניין היתה שלא להסיר את שמו של החייל מהאנדרטה, מהטעמים לפיהם כשנחקק שמו על האנדרטה היתה מדיניות צה"ל בנושא שונה ובמהלך הזמן שעבר מאז הפך המקום לאתר התייחדות חשוב להוריו. טעם נוסף שמביא השופט אנגלרד הוא שלפי ההלכה היהודית אין בהקמת מצבת זיכרון הענקת כבוד למת אלא כבוד לחיים.

התובעים במשפט תוקפים את האחידות שבהנצחת חללי צה"ל ואת ההשגבה האוטומטית שמעניק פולחן הנופלים. הם אינם כופרים בנרטיב לפיו פולחן הנופלים פירושו השגבה של המוות אלא רוצים להימנע מלהחיל את הנרטיב הזה על כל הנופלים אלא לייחד אותו רק לראויים לכך. במקרה זה הם מבקשים להדיר מהנרטיב חיילים שבמותם יש קלון. בית המשפט סירב אמנם לדרישתם במקרה זה עקב הנסיבות הפרטיות, אך בקרב מגבשי נהלי ההנצחה בצה"ל גישתם התקבלה ופרשה זו הביאה לשינוי במדיניות הצבא. מעתה, במקרים בהם קבע ראש אכ"א שמותו של חייל הינו מוות שיש עמו קלון, ניתן יהיה להורות שלא תתבצע ההנצחה "בכל מה שקשור להיבט הציבורי ולסממני הכבוד".⁹² שינוי זה מצביע אמנם על ערעור מסוים על הנרטיב בכל הקשור לאחידות ההנצחה ולשוויון בין המתים אך גם על חיזוק הנרטיב בכל הקשור למרכזיותם של ערכי הגבורה וההקרבה. ההדרה והצמצום של הנרטיב במקרה זה נובעים מניסיון לחזק אותו ולא להחליש אותו.

⁹⁰ בג"ץ 97/4763, מריאנה חכים נ' מועצת מזכרת בתיה נב(1) 35

⁹¹ שם, עמ' 40.

⁹² שם, עמ' 41.

הערעור על הייחוס האוטומטי של גבורה בא לידי ביטוי גם ביחס אל חיילים שמתו בשל טעות או תאונה. בינואר 2005 פורסם כי צה"ל שוקל לערוך הבחנה ברורה יותר בין חיילים שמתו בנסיבות שונות. האלוף אלעזר שטרן, ראש אגף משאבי אנוש בצה"ל הציע לבחון אם יש צורך ליצור קטגוריות מובדלות, אחת של חיילים שמתו בנסיבות שיש עימן קלון והשנייה לחיילים שנהרגו בנסיבות לא צבאיות כמו תאונת דרכים במהלך חופשה.⁹³

ההדרה מהנרטיב השולט נערכת לטענת ההורים גם באופן לא רשמי. מרדכי רוטנברג מספר מנסיונו כאב שכול לבן שנהרג באסון צבאי על היחס השונה של שלטונות הצבא והמוסדות הממלכתיים כלפי הורים שכולים שבניהם לא נפלו במהלך קרב או בנסיבות הרואיות. הוא מתייחס להתחמקות שלא מדעת מאזכור חללים שנהרגו מ"אש כוחותינו", התחמקות שמקורה בבושה ובאשמה הכרוכים בנפילת חייל בגין כשל או רשלנות של המנגנון הצבאי. בני משפחתו של חלל בקטגוריה כזו אינם מקבלים את הכבוד להדליק משואה או לומר קדיש בטקס יום הזיכרון.⁹⁴ רוטנברג מעיד על עלבונם של ההורים השכולים שחשים כי מעמדם ומעמד הזיכרון של בניהם נפגע. אחד מתפקידיו של מנגנון ההנצחה הוא להוות אמצעי של החברה לשלם או לתגמל את המשפחות שאיבדו את היקר להן והמשפחות מוחות על מה שהן תופסות כאפליה וכהיררכיה בתוך השכול.

רוטנברג מנסח סולם חד משמעי של "דרגות שכול"⁹⁵ בו הדרגה העליונה היא הנפילה בקרב, הדרגה השנייה היא מוות בשל טעות או אסון והדרגה השלישית היא התאבדות החייל או נסיבות אחרות של מוות שיש עימו קלון. השינויים שעובר הנרטיב של הנצחת הנופלים מבטאים מגמה של הדרה וצמצום. רק אלה המשתייכים לקטגוריה הראשונה, שנפלו בקרב ומתו בנסיבות הרואיות זכאים באופן מלא לפולחן הנופלים. הנופלים בנסיבות אחרות אינם זכאים כלל להיכלל בפולחן הנופלים או שהם משתייכים אליו באופן חלקי בלבד.

גם כאן, משמעות השינוי בנרטיב היא מצד אחד חיזוקו באמצעות הבלטת מימד הגבורה ומצד שני החלשתו עקב הויתור או הפגיעה במימד האחידות ובמובחנות של חללי צה"ל ממתים אחרים. במושגי הדת האזרחית ניתן לראות בשינוי זה ביטוי לתהליך של חילון משום שהוא מעיד על הפרה של הקדושה האוטומטית שנלוותה בעבר לכל מוות במסגרת הצבא.

⁹³ חנן גרינברג, צה"ל שוקל: הבחנה בין חללים, Ynet, 03.04.06. נצפה בתאריך 19/11 בשעה 15:30, בכתובת <http://www.ynet.co.il/articles/0.7340.L-3235832.00.html>

⁹⁴ מרדכי רוטנברג, שכול והאגדה החיה, תל אביב 2005, עמ' 177-176.

⁹⁵ שם, עמ' 169-170.

פוליטיזציה של השכול

התגלעותם של קונפליקטים בין המדינה לבין המשפחות והוצאתם של קונפליקטים אלה לעיני הציבור ולסמכותו של בית המשפט הם בעצמם עדות לשינוי שעברה החברה הישראלית בכל הקשור לשכול ולהנצחה.

החוקרים גדעון ארן ואודי לבל מתייחסים לשני דפוסי שכול עיקריים הפועלים בישראל במקביל ותורמים יחד לפוליטיזציה של השכול, דפוס אחד קשור לביקורת ולאי הסכמה פוליטית והדפוס השני קשור לביקורת על הצבא.⁹⁶ הדפוס הראשון הוא השכול הפוליטי. הורים שמתנגדים אידיאולוגית למטרות המלחמה שבה נהרגו בניהם יוצאים לאחר מותו למאבק אידיאולוגי ופוליטי. לבל ודורון מציינים שחלוצת דפוס זה היא רעיה הרניק, אימו של גוני שנהרג במלחמת לבנון. הרניק כינתה את המלחמה "מלחמה מיותרת" ויצאה בשמו של בנה לפעילות מחאה אינטנסיבית נגדה. השכול הפוליטי מתחרה עם יוצאי צבא ומערכת הביטחון, שקנו לעצמם במשך השנים מונופול ייחודי בשיח הציבורי כיוצרי לגיטימציה לעמדות מדיניות. ההורים השכולים פועלים בשם הקורבן שגבתה המציאות הביטחונית, ומבקשים קול והשפעה על מדיניות החוץ והביטחון של המדינה.⁹⁷ השכול הפוליטי מערער על מרכיבי הגבורה וההקרבה בפולחן הנופלים. ניתן למצוא ביטוי לכך בשינויים בעבודת ההנצחה בישראל משלהי שנות השבעים. שמיר מציינת שמתקופה זו בולטת מגמה של הקמת אנדרטאות על ידי חברים ומשפחות שרווחת בהן נימה אלגית נטולת פאתוס והרואיות; היא מייחסת תופעה זו להלכי הרוח הפוליטיים בעקבות מלחמת לבנון, יום הכיפורים והמשך החזקת השטחים הכבושים וכן לתהליך רחב יותר של ניתוץ מיתוסים המאפיין את התרבות המערבית בשנים האחרונות.⁹⁸ ויצטום ומלקינסון מתארים את ההתפתחות בתגובות השכול האישי והלאומי במלחמות שלאחר תש"ח.⁹⁹ לטענתם המפנה הבולט באיזון בין המשפחות השכולות לבין החברה התרחש במלחמת יום כיפור. במלחמה זו המשפחות השכולות היו פעילות כקבוצה והשמיעו בקול רם האשמות כלפי המדינה במחדל, בחוסר תשומת לב ובחוסר רגישות לכאבן. במלחמת לבנון נשמעו קולות רבים, חלקם מצד הורים שכולים, שערערו על הכרחיותה של המלחמה ועל נחיצותה.¹⁰⁰ על פי מוסה, ככל שנובעים סדקים באמונה שהמלחמה הכרחית לקיום המדינה ולביטחונה כך מתרבה הביקורת על עצם קיומה וניתן ביטוי בולט יותר

⁹⁶ גדעון ארן ואודי לבל, "פוליטיזציה של השכול", בתוך: *הסתדרות המורים בישראל* 11, (אוקטובר 1999). נצפה אלקטרונית בכתובת <http://www.itu.org.il/Index.asp?ArticleID=1743&CategoryID=548&Page=1>

⁹⁷ שם.

⁹⁸ שמיר, *הנצחה וזיכרון*, עמ' 19.

⁹⁹ ויצטום ומלקינסון, *שם*, עמ' 248-249.

¹⁰⁰ ויצטום ומלקינסון, *שם*, עמ' 248.

לאבל האישי.¹⁰¹ ויצטום ומלקינסון ערכו בדיקה של המגמות בהקמת האנדרטות ממלחמת העצמאות ועד לאחר מלחמת לבנון, כפי שהן מתועדות בספר 'הגלעד'.¹⁰² ממצאיהם מאשרים את הנחתו של סיון לפיה ההנצחה אחרי תש"ח היתה המאסיבית ביותר. בהקשר זה הערעור על מרכיב הגבורה בפולחן הנופלים הוא חלק מתפיסה פוליטית המערערת על הקונצנזוס ועל מטרות הלחימה.¹⁰³ ביקורת מסוג זה מהווה ערעור על הנרטיב והתנגדות לערכים אותן מנסה הדת האזרחית לשמר ולחזק. הפיכת ההנצחה והשכול לעניין פוליטי פירושה ערעור על הקונצנזוס הכללי ועל ההשגבה האוטומטית של כל מי שהקריב את חייו למען המולדת.

דפוס פוליטיזציה נוסף קשור למאבקם של הורים שכולים שבניהן נהרגו בתאונות אימונים בצבא. סיפורה של שולה מלט ז"ל הוא דוגמה מכוננת בעניין זה, הן משום העניין הרב שעוררה הפרשה בתודעה הציבורית והן משום ההשלכות הפרקטיות שלה. אמיר, בנה של שולה מלט נהרג ברולטת רשת בבסיס חיל האוויר בו שירת. במקרה זה, כמו במקרים נוספים, נמצאו סתירות בין הדיווחים הרשמיים לאירועים בפועל והדבר הביא לכעס של ההורים השכולים על צה"ל ולתחושה של חוסר אמון. שולה מלט נלחמה בצבא בעזרת בית המשפט והתקשורת בתביעה לחקירה וללקיחת אחריות על מות בנה. במהלך המאבק התאבדה שולה מלט.

בפברואר 1994, לאחר התאבדותה של שולה מלט, כינסו הורים שכולים מסיבת עיתונאים בה הכריזו על הקמת "הועד למניעת תאונות בצה"ל על שם שולה מלט".¹⁰⁴ החוקרים רואים בפעולתה של שולה מלט תרומה חשובה לתופעה חדשה בקרב הציבור הישראלי - הורים שכולים שנאבקים במערכת הביטחון להשגת מידע אודות נסיבות המוות של ילדיהם ולשינוי דפוס ארגוני פוליטי. ההורים תובעים להוציא את חקר התאונות הצבאיות והשיפוט על האחריות להן למערכת המשפט החוץ-צה"לית, עמדה שמבטאת אי אמון במערכת ורצון להתנער ממנה.¹⁰⁵ בניגוד ל"שכול הפוליטי", המסייע לצד זה או אחר בדיון הציבורי ואינו יוצא נגד צה"ל, שכול תאונות האימונים הוא ניסיון לחדור לממד קבלת החלטות וההתנהגות הארגונית של צה"ל. לא ערכים פוליטיים מנחים קבוצה זו אלא ערכים ארגוניים של שקיפות מוסדית, למידה ארגונית ואתיקה ניהולית. הם יוצאים נגד מעמדה ההגמוני של מערכת הביטחון בכל הקשור לניהול הצבא, ומעוניינים לקדם בקרה חוץ-ארגונית על הצבא.¹⁰⁶ דורון ולבל רואים בפנייה של הורים לבית המשפט בסוגיות של הנצחה כדרך חדשה של הנצחת זכר הנופלים. אם בעבר ההנצחה נעשתה במרחבים ציבוריים כמו

¹⁰¹ מוסה, שם, עמ' 50.

¹⁰² אילנה שמיר (עורכת), גלעד, אנדרטות לנופלים במערכות ישראל, משרד הביטחון 1981.

¹⁰³ שמיר, הנצחה וזיכרון, עמ' 118.

¹⁰⁴ גדעון דורון, אודי לבל, פוליטיקה של שכול, תל אביב, 2005. עמ' 61-62.

¹⁰⁵ דורון ולבל, שם, עמ' 86.

¹⁰⁶ דורון ולבל, הד החינוך, שם.

בתי הקברות הצבאיים או טקסי יום הזיכרון עתה הועברו אתרי ההנצחה למסדרונות בתי המשפט ולתקשורת.¹⁰⁷

שלי גפן קושילביץ מציינת כי השינויים ביחס לשכול הם חלק משינוי רחב יותר שעברה החברה הישראלית ביחס לביטחון ולצבא. לטענתה, החברה הישראלית החלה להתפרק לקבוצות ולפרטים הרואים את חייהם ואת מותם כעניין אישי ולא כעניין ציבורי. משפחת השכול הפכה להיות עצמאית, ביקורתית וספקנית יותר לגבי תפקוד הצבא והפסיקה לקבל בצורה עיוורת את המחיר האישי ששילמה. המשפחות החלו לשאול שאלות, לבקר ולהתקומם והפסיקו לשתף פעולה מתוך אותה שתיקה וקבלה שאפיינה אותם בעבר וצופתה מהם על ידי החברה והמדינה.¹⁰⁸

מאבקים של ההורים השכולים שבניהם נהרגו בתאונות מהווה על פי החוקרים ניסיון לבסס מעמד חברתי חדש. עד עתה הוענק מעמד חברתי מיוחד להורים שכולים שאיבדו את בניהם בפעולות מלחמתיות, עתה מנסים ההורים לבסס ולהרחיב זהות חברתית מוכרת ומוערכת, שאי אפשר יותר להתעלם מקיומה, של הורים שכולים חדשים שאיבדו את בניהם בפעילות שאינה מלחמתית.¹⁰⁹ הערעור על הנרטיב מתבטא בשינוי טיב הקשר בין צה"ל למשפחות השכולות ובאופן ההתייחסות של המשפחות השכולות לצה"ל. פולחן הנופלים כבר אינו מקודש באופן מוחלט כפולחן לאומי של גבורה ושל הקרבה אלא נתון לשינויים, לסייגים ולפירוק.

פולחן הנופלים היה מרגע היווצרו נרטיב דינאמי הנתון תדיר לפרשנויות חדשות, לערעורים ולשינויים. הדבר בולט במיוחד בעשרים השנים האחרונות, בתהליך שהוגדר על ידי חוקרים רבים¹¹⁰ כתהליך של הפרטה ושל דה-הרואיזציה של מיתוס השכול הלאומי. בחינה מדוקדקת של השינויים, הערעורים וההתקפות על המיתוס מעידה על מציאות מורכבת ומסובכת יותר. לא מדובר בתהליך חד-כיווני של חילון ושל ניפוץ המיתוס של פולחן הנופלים ומשמעויותיו הסמליות והארגוניות אלא על תהליך רב-צדדי של שינוי. לצד מגמות החילון מופיעות גם מגמות של קידוש מחדש ושל שינוי הנרטיב בדרך שאינה מערערת אותו אלא להיפך, מנסה לחזק ולאשררו. יש משמעות רבה לא רק לתוכן שמנסים גורמים שונים לכפות על הנרטיב אלא גם לדרכים בהן הם עושים זאת, באמצעות בתי המשפט, התקשורת וחקיקה ודיונים בכנסת. הפרק הבא יעסוק בדרך שבה מתמודדת עם פולחן הנופלים קבוצה נוספת של הורים שכולים, הורים שבניהם נהרגו בפעולות טרור.

¹⁰⁷ שם, עמ' 241.

¹⁰⁸ שלי גפן קושילביץ, "מהקרבה לקורבן": תפקוד התקשורת בסיקור השכול באסונות הצבאיים", בתוך: אודי לבל (עורך), *ביטחון ותקשורת – דינמיקה של יחסים*, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2005.

¹⁰⁹ דורון ולבל, שם.

¹¹⁰ טענה כללית החוזרת על עצמה במחקר. ניתן לראות בגירסאות שונות אצל ויצטום ומלקינסון, גפן-קושילביץ ונוה.

פרק שלישי

בין קודש לחול: המאבק על הנצחת חללי פעולות הטרור והאיבה

בשנים האחרונות מתנהל במדינת ישראל מאבק ציבורי בנושא הנצחת אזרחים נפגעי פעולות איבה. קבוצת משפחות שכולות שיקיריהן נהרגו במסגרת פעולות טרור תובעת הרחבה של קטגוריית חללי צה"ל כך שתכלול גם את חללי פעולות הטרור ומבקשת לשנות את דמותו של יום הזיכרון באופן שיתייחס גם לאזרחים הנופלים. מולם נשמעים טענות של מתנגדים, ברובם הורים שכולים לחללי צה"ל וגורמים במערכת הביטחון המתנגדים להאחדה בימי הזיכרון ולמה שהם תופסים כפגיעה במעמד המיוחד של חללי צה"ל, התקפה על הנרטיב ההרואי וניסיון לערער עליו ולשנות אותו.

בחלק זה אבקש להראות כי בשיח ובדרכי הפעולה של שני הצדדים נעשה שימוש הן במרכיבים מהבניית פולחן הנופלים, כפי שתואר בחלק הראשון של העבודה, והן מהניסיונות לפרק אותו ולערער עליו, כפי שתוארו בחלק השני. טענתי היא שעל אף שההורים השכולים עושים שימוש במרכיבים צורניים ותוכניים שבאו לידי ביטוי בערעור על הנרטיב ההרואי ועל הדת האזרחית, למעשה אין כוונתם לערער על הקדושה של נרטיב פולחן הנופלים ועל הדת האזרחית שהוא משרת אלא לקדש אותם מחדש, תוך כדי שינויים והתאמה של הנרטיב.

היבט מתודולוגי ובחירת המקורות

המאבק במדינת ישראל סביב דמותו של יום הזיכרון ושל ההנצחה בכל הקשור להפרדה בין חללי פעולות הטרור והאיבה לחללי צה"ל נמצא עדין בעיצומו. מטבע הדברים קיימת בעיתיות בכתובה אקדמית בנושא כה אקטואלי, הן משום שכמעט ולא קיימים מקורות משניים המתייחסים לתופעה והן כי חסרה פרספקטיבה היסטורית ומרחק מההתרחשויות. על רקע ריבוי המקורות התיאורטיים בנושא היחס לשכול ולהנצחה בארץ בהקשר של חללי צה"ל בולטת בהעדרה התייחסות אקדמית למותם של אזרחים בפגועי הטרור. בהתאם לכך, חלק זה של העבודה יתבסס בעיקר על מקורות ראשוניים ועל פובליציסטיקה ודיווחים עיתונאיים.

בבואי לבחור בין המקורות הראשוניים שישמשו אותי לעבודה נתקלתי בכמות רבה ביותר של מקורות המבטאים את הנימוקים ואת הטיעונים של משפחות חללי הטרור. כמות פחותה בהרבה מציגה את עמדתם של המתנגדים להאחדה ולשינויים ביום הזיכרון. על מנת להתמודד עם

המסה הגדולה והלא מאוזנת של החומר בחרתי להתמקד בקבוצה קטנה של דוברים מכל אחד מהצדדים שעל פי התרשמותי מבטאים באופן ברור ורהוט את תחושותיהן של קבוצות רחבות יותר.

על מנת להציג את עמדת המשפחות השכולות של חללי הטרור אשתמש בדבריהם של שלושה דוברים מרכזיים המכנים את עצמם "שלושת האבות" ומתפקדים כגוף פעיל ועצמאי: יוסי צור, רון קרמן ויוסי מנדלביץ שילדיהם אסף, טל ויובל נהרגו במרץ 2003 בפיגוע הטרור באוטובוס קו 37 בחיפה. שלושת האבות נרתמו לפעילות ציבורית לאחר מות ילדיהם, פרסמו מאמרים והתראיינו באמצעי התקשורת. בדצמבר 2004 ניסחו את נייר העמדה בנושא מעמדם של חללי הטרור מול חללי צה"ל בכנס שדרות לחברה המתאר באופן מקיף ומפורט את עמדתם ואת התנהלות המאבק. ביניהם בולט יוסי צור ששימש כמנהל פורום האינטרנט לנפגע טרור ב-ynet, התראיין לסרט תעודה של הבמאית נורית קידר בשם "מלחמת השכול", פועל למען העברת חוקים בכנסת הקשורים להנצחת חללי הטרור ועסק בתיעוד של מפעלי הנצחה.¹¹¹ על מנת להציג את טענות המתנגדים לעמדה זו אשתמש בדבריהם של אילן זהרוני ושל הפרופסור לפילוסופיה אסא כשר, בעצמם אבות שכולים לבנים שנהרגו במהלך שירותם הצבאי ושל האלוף במיל גיל רגב, לשעבר ראש אכ"א.¹¹² אבחן את המאבק בין שתי קבוצות אלה כפי שהוא בא לידי ביטוי בזירה הציבורית באמצעות פסקי דין רלבנטיים, בהחלטות ועדת מלץ, ובהצעות חוק ונאומים בנושא בכנסת.

"מלחמת העורף" – ההבחנה בין חיילים לאזרחים

בנייר העמדה טוענים שלושת האבות שיש להכריז באופן מיידי על השנים האחרונות כמלחמה לכל דבר, "מלחמת העורף".¹¹³ הכרזה כזו תשליך על נושאים רבים, ביניהם גם מעמדם של חללי העורף ואופי ההנצחה ומשמעותה היא שינוי הנרטיב כתוצאה משינויים בצורת ובאופי הלחימה ובמצב הביטחוני של מדינת ישראל. הדיון בנקודה זו הוא בעל חשיבות רבה בעיני שני הצדדים ומהווה במידה רבה את אבן הבוחן למידת הלגיטימיות של טענות נפגעי פעולות האיבה. בנימוקי שני הצדדים בולטים המרכיבים שהוזכרו קודם, של גבורה המביאה עימה הלאמה. האם חללי הטרור יכולים להיחשב כגיבורים שהקריבו את חייהם ולכן מותם הוא בעל חשיבות לאומית?

¹¹¹ ההפניות הרלבנטיות יינתנו בהמשך.

¹¹² אסא כשר לא התייחס באופן ישיר לעובדת היותו אב שכול בנימוקיו נגד איחוד ימי הזיכרון וטקסי ההנצחה. יש לציין שבנו יהורז נהרג במהלך תאונת דרכים בעת שהיה בחופשה מהצבא.

¹¹³ יוסי מנדלביץ, רון קרמן, יוסי צור, נייר עמדה – מעמדם של חללי הטרור מול חללי צה"ל, כנס שדרות לחברה, (דצמבר 2004), עמ' 15.

מאז היווסדה מתמודדת מדינת ישראל עם היבטיו השונים של הטרור אך הוא לא נתפס כאיום אסטרטגי ונחשב משני ביחס ללחימה בגבולות מול צבאות סדירים. עמוס ידלין, כיום ראש אמ"ן, טוען שב-1996 גרם הטרור לראשונה למפנה אסטרטגי כאשר הביא לעצירתו של התהליך המדיני. מאז תחילתה של האינתיפאדה השנייה בספטמבר 2000 משפיע הטרור השפעה מתמשכת על משאבי היסוד של המדינה וגורם לפגיעה בכלכלה, לעצירת העלייה ולכרסום בהרגשת הביטחון של הציבור. ידלין רואה בלחימה בטרור מאבק על מהות קיומו וחוסנו של עם ישראל.¹¹⁴ במציאות זו של התקפות טרור חוזרות ונשנות על מרכזים אזרחיים חשים הוריהם של חללי פעולות האיבה שיש להגדיר מחדש את המושג מלחמה ולהחיל אותו גם על הטרור. אם נגדיר את הטרור כמלחמה הרי שמעמדם של המתים בפעולות הטרור הוא שווה ערך למעמדם של חללי צה"ל. לטענת ההורים, ההפרדה בין שני סוגי השכול "חללי מערכות ישראל" ו"נפגעי פעולות איבה" היא ארכאית, לא מציאותית ולא מוסרית. הם מצביעים על מצבים אבסורדיים בהם בני משפחה שנהרגים באותן נסיבות מקבלים מבחינה חוקית מעמד שונה.¹¹⁵

מאז היציאה מלבנון בשנת 2000, רוב הנפגעים הישראלים בנסיבות ביטחוניות הם אזרחים ולא חיילים.¹¹⁶ שדה הקרב הוא הרחוב, האוטובוס ובית הקפה, האזרחים אינם עוברים הכשרה מסודרת, אינם מגויסים ואינם מאומנים להתגונן. השינויים בתנאי הלחימה ומעבר הזירה מהגבולות לפני הארץ משפיע הן על אופן ההתנהלות של האזרחים והדרך בה הם תופסים את עצמם והן על האופן שבו המדינה רואה את האזרחים ואת תפקידיהם.

השינוי בזירת הלחימה גורם לתהליך של מעין "חיול אזרחים" או התנהגות ביטחונית באזרחות. הסופר דוד גרוסמן הפליא לבטא את אופן ההתנהגות המיוחד המאפיין ישראלים רבים בתקופות עמוסות טרור. במאמרו "חיים בקרבת המוות" הוא כותב "הפחד משעבד הכל: אדם הולך ברחוב ובודק בשבע עיניים את ההולכים מולו: כל אחד מהם עלול להיות הרוצח שלו (ולמרבה הפלא אתה מגלה שכמעט בכל אחד, גם בפרצופים המוכרים, מתגלה איזה תו מסוכן); כל החלטה עלולה להיות גורלית: האם להתעכב לשתות כוס מיץ בדוכן הזה, או בדוכן הבא? האם לשלוח את שני הילדים באותו אוטובוס לבית הספר? (ועצם ההחלטה – את מי מהם תשלח באוטובוס של שבע ועשרה ומי ייסע אחר-כך...) אני מוצא את עצמי הולך ברחוב יפו שבו הלכתי

¹¹⁴ עמוס ידלין, "הבעייתיות שבהגדרת הטרור", בתוך: *היבטים על טרור ומאבק בטרור*, משרד הביטחון 2004. עמ' 7. (המאמר כולו – 16-7)

¹¹⁵ רון קרמו, יוסי צור, יוסי מנדלביץ' "כך הפכנו להורים שכולים", בתוך: ואללה חדשות, 26.4.2004. נצפה בכתובת: <http://news.walla.co.il/?w=/535368>

¹¹⁶ מנדלביץ, קרמו, צור, *נייר העמדה*, עמ' 15. הסטטיסטיקה אינה כוללת את אירועי המלחמה האחרונה. בכלל, יהיה זה מעניין לראות איזה אופי תלבש ההנצחה ומרכיבי פולחן הנופלים של מלחמה זו וכיצד הם ישתלבו עם המגמות הקיימות.

מאז ילדותי, רחובה הראשי ההומה, הצוהל והקרתני קצת של ירושלים, ומוחי בלי הרף קורע לגזרים את המראה האהוב הזה. אני שב ונפרד מן המוכר. ארעיותו מעוררת חמלה. הכל שביר כל כך – הגוף, השגרה, המשפחה, רקמת החיים...¹¹⁷

בנייר העמדה דנה קבוצת ההורים בהתנהגותו של אזרח ממוצע בבואו לנסוע באוטובוס. "האם הוא פשוט עולה מתיישב ובוהה בנוף? או שמא התנהגותו היא ביטחוניית כמו חייל הסורק שדה קרב? האם האזרח המתקרב לאוטובוס בודק מי נמצא בקרבתו? כאשר הוא עולה לאוטובוס האם הוא בוחר את מקומו באקראי או שמא הוא מנסה למצוא מקום בטוח? אולי בסוף, כי בדרך כלל המחבל מתפוצץ מייד כשהוא עולה? או באמצע? ואולי לשבת ליד הנהג ובמקום השמור לאנשי הביטחון האמורים לעזור לנהג מקרה הצורך, למשל במקרה שמחבל ינסה לדרדר את האוטובוס לתהום כפי שנעשה בקו 405 ליד ירושלים? כאשר הנוסע יושב במקומו האם הוא בודק עיניו כל מי שעולה לאוטובוס? האם חזותו ערבית? האם יש בליטה חשודה תחת חולצתו? כמה פעמים ירדו אנשים מאוטובוס בגלל הרגשה לא נוחה והעדיפו לחכות לאוטובוס הבא?"¹¹⁸ ברגע שהרחוב נהיה שדה קרב האזרח הופך לחייל, האזרחים נקראים לגלות ערנות ולסייע למערכת הביטחון בסיכול ובמיגור הטרור. למעשה, הם הופכים לשלוחה של כוחות הביטחון.

התפיסה לפיה כל אזרח הוא גם חייל באה לידי ביטוי גם בהתבטאויותיהם של אנשי ציבור, כדוגמת "נאום העריקים" המפורסם של ראש עיריית תל אביב, שלמה להט (ציץ) שאמר בזמן מלחמת המפרץ ש"מי שעורק מתל אביב עורק גם מהמולדת"¹¹⁸. ראש הממשלה לוי אשכול אמר בנאומו לאומה עם פרוץ מלחמת ששת הימים: "בימים אלו, העלולים להיות ימי מאבק דמים אכזרים, מטשטשות המחיצות בין חזית לעורף. בימים אלה – כל העם צבא. כל הארץ חזית"¹¹⁹. תחת הסיסמה "טרור – רק ביחד נעצור!"¹²⁰ מנחה משטרת ישראל את הציבור מה הם הסימנים המחשידים למחבל מתאבד, כיצד לזהות רכב חשוד, כיצד לנהוג במקרה של פיגוע התאבדות או פיגוע ירי ומה לעשות מיד בתום פיגוע.¹²⁰ האזרח המעוניין אף יכול להוריד עלון הנחיות מאתר. המסר המועבר על ידי כך הוא ברור – לאזרחים יש תפקיד חשוב במניעת הטרור

¹¹⁷ דוד גרוסמן, *המוות כדרך חיים – מאמרים 1993-2003*, תל אביב, 2003. עמ' 40.

¹¹⁸ אורן רייס, "רבתי ההיסטוריה חוזרת", מתוך אתר ynet. נצפה בתאריך 1/11/06 בשעה 02:00 בכתובת:

<http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-2497793,00.html>

¹¹⁹ לוי אשכול, "שידור לאומה ביום 5 ביוני 1967", מתוך: אביעזר גולן, עמי שמיר (עורכים), *ספר הגבורה תשכ"ז*, תל אביב 1968. עמ' 11.

¹²⁰ "מה לעשות כאשר... טרור ביחד נעצור" מתוך: אתר משטרת ישראל. נצפה בתאריך 3/11/06 בשעה 11:00 בכתובת: http://www.police.gov.il/sherut_umeyda/ma_laasot_kaasher/07terror.asp

ובסיוע ישיר לביטחון המדינה, או כפי שניסח זאת אשכול: "על כל אחד ואחד מאיתנו, בכל מקום ובכל שעה, חייב לראות עצמו מופקד על הגנתה של ישראל".¹²¹

מנגד, יש המסרבים לקבל את האחדות קטגוריית החללים וטוענים לחשיבותה של ההפרדה בין חיילים לאזרחים. אילן זהרוני, אב שכול שבנו הטייס עופר נהרג בשנת 1990 טוען כי יום הזיכרון לחללי צה"ל נקבע כדי לשרת מטרות חינוכיות אנושיות ולאומיות מיוחדות, "שאינן קשורות ואינן מתאימות לציון מותם והזכרתם של מתים אחרים". לפיכך, נעשתה הפרדה בין יום השואה ליום הזיכרון לחללי צה"ל "כדי להקנות לכל זיכרון את המשמעות המיוחדת לו ולהימנע מטשטוש המשמעויות והלקחים של כל נושא". הוא מציין שגם כאבם של הורים שאיבדו בן או בת בתאונת דרכים הוא גדול, אך עדין הוא אינו מוצא סיבה להזכירם דווקא ביום הזיכרון לחללי צה"ל. זהרוני טוען שאזכור הנופלים בעת מילוי תפקידם כחיילי צה"ל מבהיר את המחויבות של הפרט כלפי הכלל: "אדם יכול לצפות מגוף שבשליחותו הוא פעל להכיר בחובה כלפיו וכלפי משפחתו, אבל לא מגופים או מאנשים שהנפגע לא פעל למענם בשום דרך שהיא. העובדה שאזרחי ישראל חיים בחופש ובביטחון ומקיימים שגרת חיים רגילה, היא התוצאה ולא הסיבה. חיילי צה"ל וכוחות הביטחון הם המאפשרים את קיום השגרה. קרבנות הפיגועים לא בילו בבתי קפה, במסעדות וכיו"ב מפני שביקשו לשרת מטרה לאומית, אלא מטעמים אנוכיים לגיטימיים, ולכן על האפשרות לבלות ולעבוד בשקט הם חייבים תודה למגנים עליהם, החיים והמתים".¹²² זהרוני אינו מקבל את התפישה כי קיום חיי שגרה "תורם לקיומנו כעם חופשי בארצו". לטענתו לא ניתן להשוות בין תרומתו של אדם שנפגע מפיגוע בעת בילוי בבית קפה לאדם שנהרג בעת שפעל כחייל.

כמו זהרוני, כך גם ראש אכ"א לשעבר גיל רגב רואה בעובדה שבמוות כתוצאה מפיגוע טרור לא מדובר בהקרבה עצמית מודעת כנימוק העיקרי להפרדה, הראויה בעיניו, בין חללי צה"ל לחללי הטרור. "אני לא שלחתי אותו לשם, לא גייסתי אותו, לא תבעתי ממנו למסור את חייו, לא ציפיתי ממנו להסתער, לא השבעתי אותו אמונים" הוא אומר. תפקיד חשוב ביותר שמיוחס להנצחה הוא הצדקת והענקת לגיטימיות למוות למען המדינה במסגרת השירות הצבאי. המדינה משתמשת בהנצחה כדרך לפצות או להחזיר חוב למשפחות השכולות של חללי צה"ל, שעל פי התפיסה בניהם הקריבו את עצמם למען המדינה. האם במוותם של נפגעי הטרור יש אלמנט של הקרבה? הפרופסור אסא כשר טוען שלא ניתן להשוות לוחם שנהרג בקרב לאזרח שנהרג בפיגוע

¹²¹ אשכול, שם.

¹²² רן פרחי, "במותם ציוו לנו את הזיכרון", בתוך: אתר אומדיה – ביטחון פוליטיקה ותקשורת, 1.5.2006. נצפה בכתובת

<http://www.amedia.co.il/Show Article.asp?DynamicContentID=1338&MenuID=721&ThreadID=1014013>

חבלני: "הוא לא התנדב להסתכן, הוא לא התנדב לשרת, הוא לא במסגרת של מסירת כל זמנו ומרצו ומחשבותיו להגנה על האזרחים ועל המדינה ועל שלה. הוא נמצא במסגרת אחרת ולכן מגיע לו יחס אחר".¹²³ נציגות ארגון אלמנות ויתומי צה"ל טוענות כי "אין לערב אנשים שנקראו לדגל ובמותם ציוו לנו את חיינו עם אנשים, שעם כל הכאב, הלכו ברחוב וגורלם מצא את מותם".¹²⁴ ורד וניצקי-סרוסי טוענת כי הטרור קרא תיגר על ההגדרות הקובעות מיהו קורבן מלחמה ומהי גבורה בכך שהוא מטשטש את הגבול בין מי שנפל בקרב לבין מי שנהרג תוך כדי עשייה בנאלית כמו נסיעה באוטובוס או ישיבה בבית קפה. "לישראל כחברה יש כבוד לחיילים המתים, אך היא מזלזלת במוות של אזרחים", היא אומרת. "זאת, כאשר דווקא מותם של האזרחים הוא עדות לאוזלת ידה של המדינה להגן עליהם. יכול להיות שדרך הכנסתם של האזרחים לטקס הקאנוני, לבנו יהפוך רגיש יותר גם למות אזרחים, אל אף שההיררכיה עדיין נשמרת".¹²⁵

הדרישה לטשטש את הגבול בין חיילים לאזרחים מציבה דילמה פילוסופית עדינה שלא מופיעה בטיעוניהם של אף אחד מהצדדים. טרור נתפס כלא לגיטימי משום שהוא מכווך נגד אזרחים.¹²⁶ אם מקבלים את עמדת שלושת האבות לפיה האזרחים בישראל עוברים תהליך של חיול, הרי שפגיעה בהם דומה לפגיעה בחיילים ועשויה להיות מוצדקת מבחינה מוסרית. הדרישה להחשיב את חללי הטרור כחללי מלחמה צריכה לבוא עם הסתייגות לפיה מדובר במלחמה "לא צודקת", כהגדרתו של מיכאל וולצר, המכוונת נגד אזרחים. היותם של החללים אזרחים אין בה כדי להמעיט בערכם והיא אינה הופכת את נסיבות מותם לטרגיות פחות, אלא להיפך.

נציגי משפחות חללי הטרור תובעים מהמדינה הכרה והלאמה של המתים ודורשים להגדיר את הטרור כמלחמה ואת חלליה כחללי מלחמות ישראל ולהשוות בין פעולות ההנצחה והזיכרון של שתי הקבוצות. הם עושים זאת תוך שימוש במושגים ובתוכן של פולחן הנופלים ובראשם אתוס הגבורה וההקרבה. מתנגדיהם משתמשים באתוס זה כדי להגן על מעמדם הבלעדי של חללי צה"ל ולהימנע מהרחבת הקטגוריה.

¹²³ נורית קידר (במאית), *מלחמות השכול*, 2005.

¹²⁴ דין וחשבון הוועדה להנצחת חללי פעולות האיבה והטרור בראשותו של השופט ביהמ"ש העליון (בדימוס) יעקב מלץ, ירושלים (אוקטובר 2005), עמ' 17. (להלן: דו"ח ועדת מלץ)

¹²⁵ לילי גלילי, "טקסי יום הזיכרון משנים את אופיים", בתוך *הארץ*, 10.5.2005.

¹²⁶ מיכאל וולצר, *מלחמות צודקות ולא צודקות*, תל אביב, 1977. עמ' 234-242.

המאבק על דמותו של יום הזיכרון – שינויים מבניים

יום הזיכרון הוא טקס בעל חשיבות רבה המתפקד כפולחן מדינה מכונן בדת האזרחית. ראוי לציין שעל דמותו של יום הזיכרון אין ערעור משמעותי מצד משפחות חללי צה"ל ובניגוד לתחומים אחרים של ההנצחה, כמו סוגיית הקבורה הצבאית, נושא זה כמעט ואינו שנוי במחלוקת. אולי זו הסיבה לכך שהוא מהווה את מוקד העימות בין משפחות חללי הטרור למשפחות חללי צה"ל.

ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים אישרה בהחלטתה מספר סט/94 מיום 24.3.1998 לקיים בשנת 1998 את טקס האזכרה המלכתי לחללי פעולות האיבה והטרור ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. במקביל החליטה ועדת השרים למנות ועדה להנצחת חללי פעולות איבה וטרור. ב-19 באפריל 1999 מונתה הועדה ונקבעו תפקידיה, כאשר המרכזי שבהם הוא גיבוש המלצות בעניין יום הזיכרון המרכזי לחללי פעולות האיבה והטרור או לאזכרה ממלכתית מרכזית ביום הזיכרון לחללי צה"ל. במהלך פעילות הועדה הוגשה נגדה עתירה מטעם ארגון אלמנות ויתומי צה"ל בתביעה שנציג מטעמה ישתתף בפעילות הועדה. העתירה לא התקבלה אך הוחלט להיעתר להמלצת בג"צ ולצרף גם את נציג ארגון האלמנות והיתומים, יחד עם נציג ארגון "יד לבנים" שכבר השתתף בוועדה.¹²⁷

לאחר דיונים והצבעות ניסחה הועדה בראשות השופט בדימוס יעקב מלץ המלצות בנושאים הבאים: גיבוש קריטריונים להכרה בחללי פעולות האיבה והטרור כזכאים להנצחה באתר הממלכתי בהר הרצל; אישור שמות החללים להנצחה וחקיקתם באתר ההנצחה; קביעת מנגנון קבוע לטיפול בהנצחת חללי פעולות האיבה והטרור; בחינת סוגיית הנצחת שמות חיילים אשר נפלו בפעולות האיבה והטרור; המלצה בדבר קביעת יום זיכרון מרכזי לחללי פעולות האיבה והטרור או אזכרה ממלכתית מרכזית ביום הזיכרון הכללי לחללי מערכות ישראל.¹²⁸ סוגיית יום הזיכרון היתה הסוגיה המרכזית והמורכבת ביותר בה עסקה הועדה.¹²⁹ במהלך דיוני הועדה התגלו ניגודים קוטביים בין ארגוני נפגעי פעולות האיבה לארגוני ההנצחה של חללי מערכות ישראל לגבי דמותו של יום הזיכרון. לבסוף המליצה הועדה שהאזכרה הממלכתית לחללי פעולות האיבה והטרור תהיה ביום הזיכרון לחללי צה"ל, כהגדרתו בחוק. הטקס יערך ביום זה באתר ההנצחה בהר הרצל בירושלים כאשר בינו ובין טקס הזיכרון לחללי מלחמות ישראל מפרידות שתיים עד שלוש שעות, כפי שייקבע על ידי הרשויות המוסמכות. בהמשך אושרה ההמלצה על ידי ועדת

¹²⁷ דו"ח ועדת מלץ, עמ' 4-7.

¹²⁸ שם, עמ' 13.

¹²⁹ שם, עמ' 17.

השרים לענייני סמלים וטקסים ועל ידי הממשלה.¹³⁰ פעולת ועדת מלץ והחלטת הממשלה לא פתרה לחלוטין את הקונפליקט סביב דמותו של יום הזיכרון, והחלטותיה עוררו ביקורת משני הצדדים.

נציגי הארגונים של חללי צה"ל מחו על עצם איחוד היום ואילו בני המשפחה של חללי פעולות האיבה טענו שההפרדה בין הטקסים יוצרת היררכיה וממשיכה את קיפוח. שיאו של יום הזיכרון הוא הצפירה הנשמעת בשעה 11 בבוקר, בשילוב עם טקס האזכרה לחללי צה"ל המתקיים באותה שעה בהר הרצל ועם טקסים רבים ברחבי הארץ בבתי ספר ובאנדרטאות מקומיות. קיום טקס הזיכרון לחללי האיבה והטרור בשעה אחרת פוגע אם כך במשפחות השכולות המבקשות להתייחד עם יקיריהן בשעת הצפירה. ההורים מחו גם על השימוש בחוק במינוח נפגעי פעולות איבה ולא חללי פעולות איבה.¹³¹

נושא זה נדון בבית המשפט המחוזי בחיפה במסגרת פסק הדין זילברשטיין גדעון נ' ראש עיריית חיפה.¹³² העיר חיפה סבלה בשנים האחרונות מפיגועים רבים ומספר רב מאזרחיה נהרגו בפעולות טרור ואיבה. חיפה היא העיר היחידה בארץ בה יש חלקת קבורה נפרדת לחללי טרור ואיבה, חלקת נפגעי הטרור בשער הדס. לדברי צור ואחרים, חלקה זו הינה ייחודית בנוף הישראלי. "אין עוד עיר ובית עלמין אשר כל כך הרבה נרצחי טרור קבורים בו בסמיכות כזו. חלקה זו ייחודית גם בקברים המאכלסים אותה: קברים זוגיים של בעל ואשתו, של אב ובנו, קברים משולשים של אב ושני בניו, אב בנו ובתו, וקבר מחומש לשלושה דורות, סבא סבתא, בנם ושני נכדיהם. חלקה זו חריגה בגילם הצעיר של הקבורים בה, נערים נערות ואנשים צעירים שכל חייהם היו לפנייהם".¹³³ לפני יום הזיכרון 2005 החליט ראש עיריית חיפה יונה יהב על קיומם של שני טקסים שיערכו בו זמנית – טקס הזיכרון לחללי צה"ל שיערך כמדי שנה וטקס לחללי פעולות הטרור והאיבה שיערך בחלקת הדס. הוא החליט להשתתף בטקס לחללי פעולות הטרור והאיבה ולשלוח את סגניתו לטקס לחללי צה"ל, כשבעתיד יתחלפו ביניהם מדי שנה. האזרח גדעון זילברשטיין עתר נגד קיום שני הטקסים בו זמנית בנימוק שהוא רוצה להשתתף בשניהם משום שאחיו נפל במלחמת יום הכיפורים ואילו אשתו נרצחה בפיגוע במסעדת מצא בחיפה ב-2003.

שי פישל, עוזר ראש העיר, מסביר שהחלטת ראש העיר נבעה מהכאב ומורת הרוח של הוריהם ובני משפחתם של נפגעי פעולות הטרור שחשו "מופלים מבחינה טקסית, כאשר בשעה

¹³⁰ ש, עמ' 17-20.

¹³¹ יוסי צור, "העלמות אזכור חללי העורף מהשיח הציבורי", מתוך האתר מאמרים, 19.8.2006. נצפה בתאריך 12.11 בשעה 03:00 בכתובת:

<http://www.articles.co.il/article/4614> העלמות20%אזכור20%חללי20%העורף20%מהשיח20%הציבורי

¹³² עתמ (חי), 1160/05, זילברשטיין גדעון נ' ראש עיריית חיפה, (טרם פורסם)

¹³³ קרמן, צור, מנדלובץ, ש.ס.

11:00, בשעת הצפירה כשכל המדינה עומדת דום הם עומדים לבדם ליד הקברים ללא טקס רשמי".¹³⁴ ראש העיר נימק את החלטתו במכתב ששולב בפסק הדין ובו הוא משתמש במושג "מלחמת העורף" שנדון בהרחבה בסעיף הקודם: "בשנים האחרונות הטרור מכה בנו ושוב ושוב במלחמת העורף. התעורר ויכוח מר עם ארגון יד לבנים המסרב לשתף את משפחות נפגעי הטרור בטקס משותף יחד עם שאר חללי מערכות ישראל ובכך נוצרה אפליה בלתי נסבלת בין דם לדם. לכן החלטתי להשתתף בטקס שיהיה בחלקת נפגעי פעולות האיבה (בשער הדס) במקביל לטקס הממלכתי שיהיה בבית העלמין הצבאי כדי למנוע אפליה זו. בהחלטתי לקיים את הטקס בו זמנית רציתי להעביר מסר שחללי מערכות ישראל כולם שווים ואין להוציא מהכלל את חללי מלחמת העורף".¹³⁵ בית המשפט החליט שלא להתערב בהחלטת ראש העיר אך המליץ להגיע להכרעה עקרונית בשאלת קיום טקסי הזיכרון בחיפה "בדרך נאותה ושלא תחת מגבלה של זמן". השימוש בביטוי "מלחמת העורף" בזירה המשפטית מעיד על הניסיון להטמיע שיח חדש זה בחברה הישראלית.

שינוי שמו ותכליתו של יום הזיכרון לחללי צה"ל הוא שינוי מרחיק לכת ובעל משמעות רבה בחברה הישראלית. למרות שדרישת שלושת האבות להכרזה על "מלחמת העורף" ולהשוואה מוחלטת במעמדם של שתי קבוצות החללים לא התקבלה במלואה, הרי שהשינויים שכן נעשו מעידים על קבלה של חללי הטרור לתוך האתוס הלאומי ולמרכיביו הקדושים כיום הזיכרון והרצל.

דמותו של יום הזיכרון – שינויים סימבוליים

הויכוח סביב דמותו של יום הזיכרון הוא חריף כל כך בשל חשיבותו של יום הזיכרון והיותו מושרש בחברה הישראלית. בסרט "מלחמות השכול" מבטא אסא כשר את הדעה כי "יום הזיכרון הוא יום קדוש" ומבקש ש"לא יגעו לו ביום הזיכרון".¹³⁶ נציגי ארגון יד לבנים טענו במסגרת הדיון בועדת מלץ כי יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל הוא הדבר היחיד ש"המדינה הואילה לתת לנו כהוקרה על נפילת הבנים" ועל כן יש להפריד בין חיילים לבין אזרחים.¹³⁷

דווקא משום קדושתו של יום הזיכרון יש לייחס חשיבות רבה לשינויים ולתמורות בו. במובנים מסוימים ההיררכיה בין חללי הטרור לחללי צה"ל נשמרת על ידי קיומם של שני טקסים בשעות נפרדות ועם פורום נואמים שונה, אך עצם הצירוף של חללי האיבה אל יום הזיכרון מלמד

¹³⁴ עתמ (חי), 1160/05, זילברשטיין גדעון נ' ראש עיריית חיפה, (טרם פורסם).

¹³⁵ ש.ס.

¹³⁶ קידר, ש.ס.

¹³⁷ דוח ועדת מלץ, עמ' 17.

על השינויים בחברה הישראלית ובאתוס שלה.¹³⁸ ויניצקי-סרוסי טוענת כי הכלתם של נפגעי הטרור בזיכרון המקודש מעידה דווקא על הרחבת גבולות הקדושה והתגלמותה בפנים אזרחיים. "עכשיו אלה כבר לא הפנים היפים, קורעי הלב, של נערים בני 18-20 שניבטים אלינו, אלא גם פנים של מבוגרים, נשים, ילדים, עובדים זרים ואף ערבים אזרחי ישראל שנפלו קורבן לטרור. אולי לא לכך התכוונו הארגונים שפעלו להכיל את קורבנות הטרור ביום הזיכרון, אבל זו התוצאה"¹³⁹. העובדה שבניגוד לחללי צה"ל שרובם, במיוחד אלה שמתו בנסיבות הרואיות, הם גברים צעירים חללי הטרור מגיעים מכל שכבות האוכלוסייה, הם בני גילאים שונים ומשתייכים לשני המינים. השינויים באופיו של יום הזיכרון בולטים כשמדובר בטקסים פחות ממלכתיים כמו טקסים במקומות ישוב ובבתי ספר. החוקרת עדנה לומסקי-פדר חקרה ותיעדה במשך עשר השנים האחרונות טקסים בבתי הספר והיא מצאה שחלו בהם שינויים גדולים ביחס לעבר. לטענתה השיח ההרואי על התרומה למדינה התחלף בסיפור האישי ובכאב. במקום טקסי זיכרון מתקיימים טקסי אבלות תוך התנתקות מהקאנון ומתמסדות פרקטיקות טקסיות חדשות. לשכול על חללי פעולות האיבה והטרור יש מקום בשיח החדש הזה: השינויים בקאנון פירושו הרחבתו והכלתו גם על חללים לא הרואיים. לומסקי-פדר מתייחסת לדה-הרואיזציה של הטקסים ולהעלמות האווירה הצבאית המאפיינת את הטקס הקנוני. בבתי ספר שבהם תלמידים נהרגו בפיגועי טרור, אין הבחנה בין נפגעי טרור לחללי צה"ל. מתחיל טשטוש בין נפגעים אזרחיים לצבאיים.¹⁴⁰

ניתן לראות בתופעה זו חלק ממנגנון הפירוק של המיתוס ומתהליך של חילון הדת האזרחית, בדומה לתופעות אחרות שהוזכרו בפרק השני כמו דרישות ההורים לקבוע כיצד תראה מצבת בנם או תביעה להקמת ועדת חקירה חיצונית לחקר תאונות צבאיות. אך חשוב לזכור שמטרתם של ההורים ומשפחות חללי הטרור שונה – הם אינם מתכוונים לחתור תחת האתוס אלא לנסח אותו מחדש בדרך שתכלול גם אותם ובצורה שהיא לדעתם רלבנטית יותר למציאות כיום. השינויים בטקסי יום הזיכרון מעידים אולי על ערעור על הקאנון אך לא מערערים את הדת האזרחית עצמה. לומסקי-פדר טוענת שהצבת הכאב והאבל במרכז היא תופעה המתחברת לאופנה של לאומיות טראומטית המתקיימת לצד הלאומיות ההרואית ומתאימה לשיח הסבל והקורבניות המקובל היום בתרבות המערבית.¹⁴¹ ריבוי הווריאציות בטקסים יכול להראות אולי כמבטא

¹³⁸ גלילי, שם.

¹³⁹ גלילי, שם.

¹⁴⁰ גלילי, שם.

¹⁴¹ גלילי, שם.

התפרקות של החברה אך למעשה הוא מתאים יותר למציאות העכשווית המצמיחה מעט גיבורים ומייצר גמישות המבטיחה את מעמדו של הטקס כביטוי של פטריוטיות מלכדת.

שכתוב המיתוס המכונן

בדבריהם של קבוצת ההורים בולטת החזרה אל ההיבט ההיסטורי. החלק הראשון של נייר העמדה כולל תיאור של תמהיל השכול האזרחי והצבאי בהיסטוריה הישראלית לאורך השנים, תוך הדגשה כי "גורל האזרחים והחיילים שזור זה בזה מאז קום המדינה ואף לפניו".¹⁴² הכותבים משרטטים מחדש את כרוניקת האירועים הביטחוניים מאז קום המדינה כשהם שמים את האזרח במרכז התמונה במקומו של החייל. כך הם מבליטים במיוחד את מלחמת המפרץ ב-1991 שבה האיום הישיר היה על האזרחים ולא על אנשי הצבא ומדגישים את העובדה שהעילה לרוב המלחמות היתה פגיעה או סכנת פגיעה באזרחים.

פרק מיוחד בנייר העמדה מוקדש לאזרחי מלחמת השחרור. קורמן, מנדלביץ וצור מביעים מחאה על "הדחקת זכרם של האזרחים אשר לקחו חלק פעיל בלחימה בערים ובמושבים בחזית למול האתוס ההירואי של לוחמי תש"ח".¹⁴³ קבוצת ההורים מוצאת את המקור לאי השוויון נגדו היא מוחה כבר בתקופת קום המדינה, תקופת הייצור של האתוס ההרואי. אחד הנימוקים שמביאה קבוצת ההורים להשוואת מעמד נפגעי הטרור ופעולות האיבה לחללי צה"ל היא שהדבר יעשה צדק גם עם האזרחים חללי מלחמת העצמאות.

נימוק זה של ההורים השכולים מצביע על שתי מגמות באופן הפעולה שלהם. המגמה הראשונה מטרתה להדגיש שלא מדובר במאבק אישי על אינטרס פרטי ומצומצם אלא על עניין בעל משמעויות רחבות הרלבנטי לכל אזרחי המדינה. המגמה השנייה נובעת מהעובדה שמלחמת יום העצמאות נחשבת לאירוע מכונן, הטקסים ואופני ההנצחה שגובשו בעקבות מלחמה זו התקדשו והפכו לחלק מריטואל ההנצחה בדת האזרחית בישראל.¹⁴⁴ שינוי של ריטואל ההנצחה ושל אתוס הגבורה חייב אם כן לכלול את שינויי ההתייחסות לאירוע המכונן, מלחמת יום העצמאות. העיסוק בהנצחת אזרחי מלחמת העצמאות אינו מהווה ניסיון לערער על הנרטיב אלא להרחיב אותו ובכך לקדש אותו.

הטוענים בעד הפרדת ההנצחה משרטטים בצורה שונה את הנרטיב ההיסטורי, כהיסטוריה של גיבורים המקריבים עצמם למען המולדת. ראש אכ"א לשעבר גיל רגב רואה את

¹⁴² קורמן, מנדלביץ, צור, נייר עמדה, עמ' 1.

¹⁴³ שם, עמ' 14.

¹⁴⁴ מעוז עזריהו, שם. – טענה המקובלת מאד גם על חוקרים אחרים.

שימור הזיכרון בצורתו הנוכחית גם כשימור הזיכרון של גיבורי הילדות, "מיוסף טרומפלדור ושרה אהרונסון, חנה סנש, אלי כהן, איתן שרץ על גבעת התחמושת ואולי בעת האחרונה דרור ויינברג". רגב מדגיש את חשיבותם של בודדים אקטיביים על פני המונים פאסיביים יותר.

הסבת תשומת הלב הציבורית לאזרחים הרוגי מלחמת ששת הימים מהווה הצעה לקריאה אחרת של ההיסטוריה של מדינת ישראל ולניסוח מחדש של מושג הגבורה וההקרבה. מגמה זו מתיישבת עם שינויים שעוברת הדיסציפלינה ההיסטורית מאז שנות השישים והשבעים והמעבר מהיסטוריה של "גיבורים", מנהיגים, לוחמים ודמויות ידועות שם להיסטוריה של האדם הפשוט ושל תהליכים חברתיים רחבים.

התארגנות המאבק

הניסיון לתאר את הכרוניקה של מאבקים של ההורים השכולים במדינה הוא בעייתי משום שאין קול אחד המייצג באופן בלעדי את דרישות ההורים השכולים. ב-1998 הוכרז על ארגון נפגעי פעולות איבה כארגון היציג של נפגעי הטרור בישראל. על פי המפורסם באתר האינטרנט שלו הארגון מייצג אלפי משפחות שכולות, אלמנות, יתומים ונכים שהוכרו על ידי מדינת ישראל כנפגעי פעולות איבה ומטרתו לענות על צרכיהם המיוחדים ולשפר את איכות חייהם בנושאים ציבוריים ואישיים כאחד, בתחום חברתי, הכלכלי, התרבותי והרוחני.¹⁴⁵ מלבד ארגון זה פועלות בנפרד קבוצות הורים עצמאיות, הבולטת ביניהן היא ארגון "שלושת האבות" שהוזכר קודם לכן.

התהוותן של קבוצות הורים שכולים בעלת אינטרסים משותפים הפועלות יחד על מנת להנציח את ילדיהם באופן הראוי בעינם מאפיין הן את היווצרות האתוס של פולחן הנופלים והן את התפוררותו. ארגון "יד לבנים" המהווה את הארגון המרכזי של משפחות חללי צה"ל (יחד עם ארגון האלמנות והיתומים) החל כהתארגנות פרטית של הורים שראו צורך להנציח את ילדיהם שנפלו במלחמת העצמאות.¹⁴⁶ רק מאוחר יותר קיבל הארגון הכרה ומימון על ידי משרד הביטחון. בשנים האחרונות הוקמו ארגונים המאגדים הורים שבניהם נהרגו בתאונות צבאיות. דורון ולבל רואים בארגונים אלו עדות לתהליך של ביסוס והרחבה של זהות חברתית מוכרת ומוערכת של הורים שכולים חדשים שאיבדו את בניהם בפעילות שאינה מלחמתית.¹⁴⁷ דורון ולבל מנתחים את תהליך ההיווצרות של קבוצות אזרחים המקדמות סוגיות הקרובות לליבם ופועלות על מנת ליצור לעצמן תהודה ומעמד מיוחד בויכוח הציבורי. הם מדגישים את חשיבות החוויה האישית ביצירת

¹⁴⁵ אתר האינטרנט של הארגון לנפגעי פעולות איבה. נצפה ב-1.10.06 בשעה 10:00 בכתובת

<http://www.irgun.org.il/index.asp?PageCode=2>

¹⁴⁶ ויצטום ומלקינסון, שם, עמ' 244.

¹⁴⁷ דורון ולבל, שם.

הזהות ומתארים תהליך העובר על החברה הישראלית שבו קבוצות מנכסות חוויות ייחודיות וכואבות על מנת לצלוח מחסומי כניסה לזירה הציבורית ולשיח הפוליטי.¹⁴⁸ במובן מסוים, קבוצות הורים אלה שהחלו בשלהי שנות השמונים פילסו את הדרך עבור קבוצת ההורים לחללי פעולות הטרור.

המילה האחרונה במאבקן של המשפחות השכולות עוד לא נאמרה, אך השינויים בדמותו של יום הזיכרון ובדפוסי ההנצחה בארץ ניכרים היטב. הדבקות בתכנים ציוניים ובמרכיבי היסוד של הדת האזרחית יחד עם אימוץ דרכי פעולה אקטיביות והתמודדות עם האתוס פועלים יחד על מנת להביא ליצירתו של נרטיב חדש של פולחן הנופלים בישראל, נרטיב שאינו שולל את המיתוס המכונן של פולחן הנופלים אלא שואף להרחיב אותו ולהצטרף אליו.

כמו בראשית פולחן הנופלים, גם היום חוברים יחד רצונן של המשפחות השכולות להענקת תכלית והצדקה למוות ורצונה של המדינה לשמר ולקדש את עצמה באמצעות הדת האזרחית. השינוי במציאות החיים ובאופן הלחימה, העובדה שכושר העמידה של אזרחים בפני טרור ופיגועים הפך למשאב לאומי חשוב והפיחות שחל במעמדו של צה"ל, כל אלה הם הנסיבות שהובילו לשינוי הנרטיב. יתכן שהעובדה שהנרטיב עמד בעבר בפני ניסיונות פירוק הפכו אותו לגמיש ולסביל יותר לשינויים אלה. ההלאמה וההשגבה, שני מרכיבי היסוד הסימבוליים של הבניית פולחן הנופלים בישראל הם מרכיבים מרכזיים גם בהנצחה ובזיכרון של חללי האיבה והטרור. פולחן הנופלים בישראל לא דועך ונעלם אלא להיפך, מתעצם ומקבל אישור מחדש, גם אם בכסות אחרת.

¹⁴⁸ שם, עמ' 242.

סיכום

שינויים בפולחן הנופלים בישראל

התמונה המצטיירת מעבודה זו לגבי תהליכי הזיכרון וההנצחה במדינת ישראל היא תמונה רבת פנים ומורכבת. במבט על ניתן לשרטט שלושה תהליכים של שינוי נרטיבי היוצרים יחד סיפור אחד, מלא סתירות ומתחים פנימיים, בדיוק כמו חיינו כאן.

ההנצחה תופסת במדינת ישראל תפקיד חשוב וייחודי מראשית הקמתה ופולחני זיכרון שונים השתלבו והשתגרו במרקם החיים הציבורי כחלק מהדת האזרחית המאשררת את הלאומיות ומטפחת אותה. זכרם של המתים במלחמות ישראל עבר תהליך של הלאמה והשגבה, החיילים המתים הפכו לגיבורי האומה כולה ונחשבו כמי שבמותם ציוו לאחרים את החיים. הצורך הפסיכולוגי להעניק משמעות לאובדן ולמוות חבר עם צרכיה של המדינה להצדקה עצמית ולהחדרת רגשות פטריוטיים באזרחיה.

עם השנים ובמקביל לשינויים אחרים שעברה החברה הישראלית חל תהליך שניתן לראותו כחילון של הדת האזרחית וכרצון לנפץ מיתוסים קדושים. בתחום הזיכרון וההנצחה התבטא תהליך זה בהפרטה ודה-הרואיזציה של השכול ושל המוות. חלק מתהליך החילון משמעותו גם כפירה בסמכות המוחלטת של צה"ל ושל המדינה לקבוע את אופן ההנצחה ותביעה של הורים ומשפחות שכולות לקבוע בעצמן ולהפריט את דפוסי האבל. ריבוי האסונות והתאונות בצבא יחד עם ההכרה שלא כל מלחמה היא מלחמת אין ברירה קיומית הביאו לכרסום מימד הגבורה וההאדרה שהתלווה בעבר אוטומטית למוות. בית המשפט והתקשורת הפכו לזירות המאבק בסוגיות של זיכרון והנצחה והשכול עבר תהליך פוליטי כמגדיר זהות ואינטרסים.

בשנים האחרונות חלו בדפוסי הזיכרון וההנצחה שינוי נוסף. הורים ומשפחות שיקיריהן נהרגו בפיגועי טרור ובפעולות איבה תובעים מהמדינה לזכור ולהנציח את בניהם כחלק מטקסי יום הזיכרון ומדפוסי ההנצחה שנוסחו עבור חללי צה"ל. קולם של הורים שכולים אלה נשמע בציבוריות הישראלית וקריאתם נתקלת אמנם בהתנגדויות אך גם נופלת על אוזניים קשובות ועל נכונות לשינוי. תביעותיהם להשגבה ולהלאמה של מתייהם מחיות מחדש את פולחן הנופלים שעורער בשנים האחרונות ומעניקות לאתוס הלאומי אישור מחדש והתאמה מחדשת למציאות המשתנה. עבודה זו מציעה לראות במאבקם של ההורים השכולים חלק מתהליך של שמירה ואישור מחדש של פולחן הנופלים וחיזוק של הדת האזרחית ולא תהליך של פירוק האתוס ושל חילון וערעור על פולחני המדינה.

רשימת מקורות

- אלמוג, עוז. אנדרטות לחללימלחמות ישראל – ניתוח סמיוולוגי. מתוך: הכנס הארצי השני של התמודדות עם שכול ואובדן בחברה הישראלית. חיפה, 1991.
- ארן, גדעון. לבל, אודי. "פוליטיזציה של השכול". בתוך: הסתדרות המורים בישראל 11, (אוקטובר 1999). נצפה אלקטרונית בכתובת <http://www.itu.org.il/Index.asp?ArticleID=1743&CategoryID=548&Page=1>
- ארן, גדעון. לבל, אודי. פוליטיקה של שכול. תל אביב, 2005.
- אשכול, לוי. "שידור לאומה ביום 5 ביוני 1967". מתוך: אביעזר גולן, עמי שמיר (עורכים), ספר הגבורה תשכ"ז. תל אביב 1968.
- בר-און, מרדכי. "לזכור ולהזכיר". בתוך: מתתיהו מייזל, אילנה שמיר (עורכים), דפוסים של הנצחה. תל אביב 2000.
- ברונשטיין, גלית. "כולם היו בנינו? יש שכולים ושיכולי השכול". המשפט 13. 2002.
- גלילי, לילי. "טקסי יום הזיכרון משנים את אופיים". מתוך: הארץ. 10.5.2005.
- גפן קושילביץ, שלי. "מהקרבה לקורבן: תפקוד התקשורת בסיקור השכול באסונות הצבאיים". בתוך: אודי לבל (עורך), ביטחון ותקשורת – דינמיקה של יחסים. אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2005.
- גרוסמן, דוד. המוות כדרך חיים – מאמרים 1993-2003. תל אביב, 2003.
- גרינברג, חנן. צה"ל שוקל: הבחנה בין חללים. Ynet, 03.04.06. נצפה בתאריך 19/11 בשעה 30:15, בכתובת <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3235832,00.html>
- וולצר, מיכאל. מלחמות צודקות ולא צודקות. תל אביב, 1977.
- ויצטום, אליעזר. מלקינסון, רות. "שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי". בתוך: רות מלקינסון, שמשון רובין, אליעזר ויצטום (עורכים), שכול והנצחה בחברה הישראלית, ירושלים, 1993.
- זרובבל, יעל. "קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיית ההקרבה הפטריוטית בישראל". בתוך: אבנר בן-עמוס, דניאל בר-טל (עורכים). פטריוטיזם – אוהבים אותך מולדת. תל אביב, 2004.

- חיים ירושלמי, יוסף. זכור. תל אביב 1982.
- ידלין, עמוס. "הבעייתיות שבהגדרת הטרור". בתוך: היבטים על טרור ומאבק בטרור. משרד הביטחון 2004. עמ' 7-16.
- ליבלד, עמיה. "זיכרון, שכול וזמן". בתוך: הנצחה וזיכרון – בין הפרטי ללאומי. תל אביב 2002.
- מוסה, גיורג'. הנפלים בקרב. תל אביב, 1993.
- מנדלוביץ, יוסי. קרמן, רון. צור, יוסי. "כך הפכנו להורים שכולים". בתוך: ואללה חדשות, 26.4.2004. נצפה בכתובת: <http://news.walla.co.il/?w=//535368>.
- מנדלוביץ, יוסי. קרמן, רון. צור, יוסי. נייר עמדה – מעמדם של חללי הטרור מול חללי צה"ל. כנס שדרות לחברה, (דצמבר 2004).
- מתוך אתר הזיכרון של מדינת ישראל, אוסף האיגרות, מעטפות וימי זיכרון. נצפה באתר האינטרנט "זיכור בתאריך 20/12 16:00 : http://www.izkor.gov.il/izkor95_main.asp
- נווה, חנה. "פה אני עומד, ניצב ליד האבן". בתוך: מתתיהו מייזל, אילנה שמיר (עורכים), דפוסים של הנצחה. תל אביב 2000.
- נייגר, מוטי. "כתבי הקודש של האדם החילוני". בתוך: הסתדרות המורים בישראל, 27, (חורף 2004). נצפה בגירסה המכוונת בתאריך 5/11/06 11:00, באתר הסתדרות המורים בישראל בכתובת:
- סיון, עמנואל. דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון. תל אביב, 1991.
- עזריהו, מעוז. פלחני מדינה. שדה בוקר, 1995.
- פרחי, רן. "במותם ציוו לנו את הזיכרון". בתוך: אתר אומדיה – ביטחון פוליטיקה ותקשורת, 1.5.2006. נצפה בכתובת http://www.amedia.co.il/Show_Article.asp?DynamicContentID=1338&MenuID=721&ThreadID=1014013
- צור, יוסי. "העלמות אזכור חללי העורף מהשיח הציבורי". מתוך האתר מאמרים, 19.8.2006. נצפה בכתובת:
- קידר, נורית (במאית). מלחמות השכול. 2005.

- רוטנברג, מרדכי. שכול והאגדה החיה. תל אביב 2005.
- רוסו, ז'אן ז'אק. על האמנה החברתית. תרגום מצרפתית: יוסף אור. ירושלים, 2003.
- רייס, אורן. "רבותי ההיסטוריה חוזרת". מתוך אתר ynet.
<http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-2497793,00.html>
- שמיר, אילנה (עורכת). גלעד, אנדרטות לנופלים במערכות ישראל. משרד הביטחון, 1981.
- שמיר, אילנה. "שינויים בנוסח היזכור". מתוך: הנצחה וזיכרון בין הפרטי ללאומי. משרד הביטחון, תל אביב, 2002.
- שמיר, אילנה. הנצחה וזיכרון. תל אביב, 1996.
- שפירא, מרים. "כך קם יד לבנים". מתוך: שיח שכולים. תשמ"ד.
- Bar-Tal, Daniel. "Patriotism as Fundamental Beliefs of Group Members".
Politics and the Individual, 3(2). 1993.
- Bellah, R.H. "Civil Religion in America", in: *Daedalus*, 96 (1967), pp. 1-21.
- <http://www.articles.co.il/article/4614>
[/העלמות20אזכור20חללי20העורף20מהשיח20הציבורי](#)
- <http://www.itu.org.il/Index.asp?ArticleID=1859&CategoryID=559&Page=1>
- Liebman, Charles s. Don-Yehiya, Eliezer. *Civil Religion in Israel*. Berkeley, 1983.

מקורות משפטיים:

- בג"ץ 4763/97, מריאנה חכים נ' מועצת מזכרת בתיה נב(1) 35
- בג"ץ 556/83 בסט נ' שר הביטחון, פ"ד לח(1) 177
- בג"ץ 5688/92 ויכסלבאום נ' שר הביטחון, פ"ד מט(2) 195
- בג"ץ 6069/00 העמותה להנצחת חללי אסון המסוקים בשאר ישוב נ' שר הביטחון (טרם פורסם), תקדין עליון 2001(2) 1051
- דין וחשבון הועדה להנצחת חללי פעולות האיבה והטרור בראשותו של השופט ביהמ"ש העליון (בדימוס) יעקב מלץ. ירושלים (אוקטובר 200).
- חוק בתי הקברות הצבאים, תש"י-1950.

- חוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, תשכ"ג-1968.
- חוק יום הזכרון לחללי מערכות ישראל, תשכ"ג-1963
- חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), תשי"י-1950.
- ע"א 280/71 – גדעון נ' חברה קדישא גחש"א, פ"ד כז(1) 10
- ע"א 294/91 – חברה קדישא גחש"א "קהילת ירושלים" נ' קסטנבאום, פ"ד מו(2) 464
- ע"א 6024/97 שביט נ' חברה קדישא גחש"א ראשל"צ, פ"ד נג(3) 600.
- עתמ (חי'), 1160/05, זילברשטיין גדעון נ' ראש עיריית חיפה, (טרם פורסם)

אתרי אינטרנט:

- "מה לעשות כאשר... טרור ביחד נעצור" מתוך: אתר משטרת ישראל. נצפה בכתובת:
http://www.police.gov.il/sherut_umeyda/ma_laasot_kaasher/07terror.asp
- אתר האינטרנט של הארגון לנפגעי פעולות איבה. נצפה ב-1.10.06 בשעה 10:00 בכתובת
<http://www.irgun.org.il/index.asp?PageCode=2>